

Koopkracht en levensstandaard in België & Vlaanderen tussen 1800 en 1990

Maria De Waele, MIAT

Het is bijzonder moeilijk om een directe vergelijking te maken tussen de lonen, de prijzen en de levensstandaard in de 19de eeuw en de periode na 1914. De Eerste Wereldoorlog heeft niet alleen de internationale machtsbalans, maar ook de economische en monetaire toestand grondig overhoop gehaald. Het is dan ook zinvoller om vooral aandacht te schenken aan het bestedingspatroon van de gemiddelde Belg en Vlaming in de 19de en 20ste eeuw. Waar gaven Belgen en Vlamingen hun geld aan uit? Konden zij in de jaren vóór 1914 het levensnoodzakelijke aanschaffen? Liet hun budget nog ruimte voor andere, niet-materiële behoeften? En hoe evolueerde het levensniveau in de loop van de 20ste eeuw?

Onder impuls van Adolphe Quetelet en Edmond Ducpétiaux heeft België sinds de jaren 1850 een pioniersrol gespeeld bij het ontwikkelen van de budget-enquêtes. Met een aanzienlijke regelmaat werden en worden in België sinds 1853 dergelijke enquêtes georganiseerd. Zij vormen, samen met andere bewaarde bronnen zoals industrie-

tellingen, parlementaire onderzoeken, bedrijfsarchieven met loonboeken en archieven van bijstandstellingen en coöperatieven, een belangrijke bron voor de reconstructie van de levensstandaard en het consumptiepatroon in een recent en minder recent verleden.

In het eerste deel van deze tekst ligt de nadruk sterk op twee arme bevolkingsgroepen, met name de arbeiders in de Gentse textielindustrie en de huisarbeiders op het platteland. Beide groepen waren, wanneer men hun aantal vergelijkt met de bevolkingscijfers in bijlage, zeer omvangrijk, met name in Gent en in de provincie Oost-Vlaanderen. Ik wil vooral duidelijk maken dat de evolutie van een agrarisch-ambachtelijke naar een industriële maatschappij langzaam en ongelijk verliep. De jaren 1800-1860 waren in de Zuidelijke Nederlanden (België) een overgangperiode, met alle problemen van dien. De industrialisatie had in bijna alle landen plaats in sommige regio's, terwijl de rest van het land overwegend agrarisch bleef. België, het eerste land op het continent waar

de Industriële Revolutie plaats vond, was geen uitzondering.

De industrialisatie beperkte zich in eerste instantie tot de ijzer- en iets later de steenkoolindustrie in Luik, de steenkoolontginning in de provincie Henegouwen en de wolnijverheid in Verviers. In Vlaanderen kende alleen de textielstad Gent moderne industrie.

Roggebrood, aardappelen en spek. De materiële levensomstandigheden in de jaren 1800-1870 in de fabrieksstad Gent en op het Vlaamse platteland

Le blé, c'est la moitié de la vie quotidienne des hommes
(Fernand Braudel)

De periode 1750-1850 vormde een scharnierperiode in de demografische en economische geschiedenis van de Zuidelijke Nederlanden. De bevolking verdubbelde, en met name op het platteland steeg het aantal bewoners zeer vlug. De snelle bevolkingsstijging dwong de landbouw tot uitbreiding en modernisering van de productie. Het geheel aan vernieuwingen, ook wel Agrarische Revolutie genoemd, hield een uitbreiding van de bewerkte landbouw-

oppervlakte, een afwisselend gebruik van grond als bouw- en weiland, een grotere variëteit aan gewassen en de uitbreiding van de aardappelteelt in. De vernieuwingen in de landbouw, gekoppeld aan hogere voedselprijzen, de vrijmaking van de binnenlandse markt en de uitbreiding van het wegennet vormden de drijvende krachten achter de industrialisatie in de Zuidelijke Nederlanden (België).¹

Over de gevolgen van deze scharniereeuw voor de levensomstandigheden van de gemiddelde inwoner van de Zuidelijke Nederlanden (België) heerst er enige onenigheid onder de historici. Jongere historici beklemtonen vooral de structurele veranderingen ('professionalisering' van de landbouw, grotere binnenlandse markt, uitbreiding van het wegennet). Zij redeneren meer macro-economisch: aangezien zij de industrialisatie beschouwen als een noodzakelijke stap op weg naar de moderniteit, beoordelen zij deze periode globaal positiever. In zijn *Geschiedenis van de kleine man* (Sint-Amandsberg, 1979) verdedigt de Gentse historicus en

huidig N-VA-senator Chris Vandenbroeke een andere stelling. Hij meent dat een algemeen verarmingsproces van de lagere klassen het belangrijkste kenmerk is van de periode 1750-1850.

De Zuidelijke Nederlanden, een relatief rijke regio rond 1750, zou zijn geëvolueerd van een graanexporterende naar een graanimporterende regio. Vooral de landarbeiders, de dagloners, de keuterboeren en de arbeiders in de huisnijverheid werden getroffen door de algemene verarming. Aanvankelijk voelden de fabrieksarbeiders de verarming iets minder, aangezien zij tijdens de eerste prille fase van de industrialisatie een relatief hoog loon kregen.

Na 1810-1815 kwam daar verandering in en het duurde tot ver in de 19de eeuw vooraleer er een geleidelijke verbetering kwam in hun levensomstandigheden.

Overleven in de fabrieksstad Gent: de gemiddelde levensstandaard van de Gentse textielarbeiders

In 1800 telde Gent telde zo'n 55.000 inwoners. Dertig jaar later was dit aantal gestegen tot 83.000. De volkstelling van 1846 gaf 102.000 inwoners aan. In een periode van een halve eeuw was de bevolking nagenoeg verdubbeld, wat betekende dat Gent de snelst groeiende bevolking had van alle Belgische steden. In de tweede helft van de 19de eeuw bleef de

De tewerkstelling in Gent in 1830, 1846, 1896 en 1910								
	1830	1830(%)	1846	1846(%)	1896	1896(%)	1910	1910(%)
metaal	949	5%	1350	8,40%	2761	8,40%	2682	7,30%
textiel	3513	18,60%	10753	66,90%	18380	55,60%	21485	55,80%
katoen			7496		8243		10450	
vlas			2872		8724		8660	
confectie	2954	15,60%	577	3,60%	1707	5,40%	2223	5,80%
bouw	1037	5,50%	865	5,40%	2515	7,60%	3551	9,20%
hout	1368	7,20%	540	3,40%	1768	5,30%	2935	7,60%

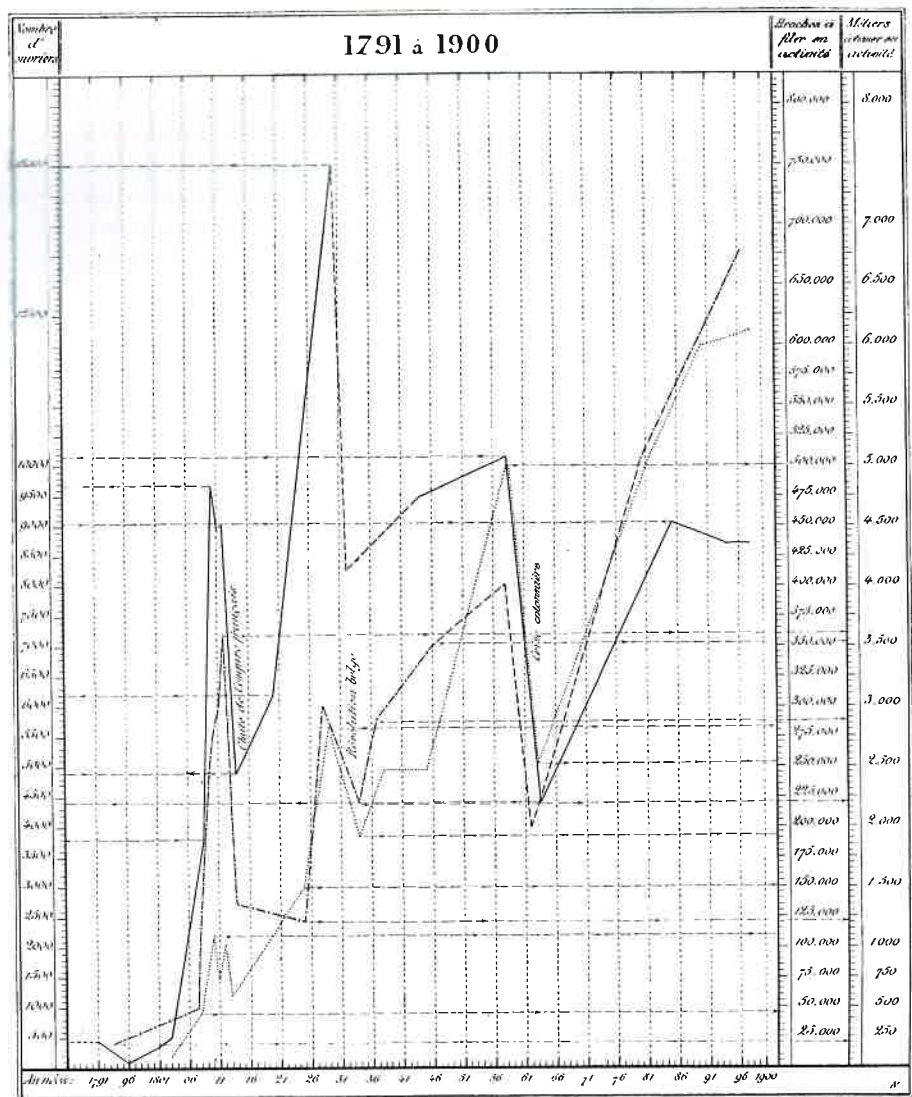
Bron: P. Scholliers, *Wages, Manufacturers and Workers in the 19th Century. The Voortman Cotton Mill in Ghent.* (Oxford & Washington DC, 1996, p. 13)

bevolking stijgen, maar aan een trager tempo: de stad telde 130.000 inwoners in 1880 en 166.400 in 1910.

De snelle bevolkingsstijging was een direct gevolg van de industrialisatie. Uit de volkstellingen van 1830, 1846,

1896 en 1910 blijkt duidelijk dat de textielindustrie de tewerkstelling in Gent domineerde.

HISTOIRE DE L'INDUSTRIE COTONNIÈRE A GAND

Nombre d'ouvriers: —, Broches à filer: ..... , Mètres à tisser: - - - - , Prix hypothétique: - . - . -

Pagina 2:
Het centrum van de meestal gemeenschappelijke woon- en slaapruijnte in de 19de eeuwse beluikhuizen was de 'Leuvense' stoof.

(Foto Albert De Buck, 1907. Verzameling Stadsarchief Gent)

Links:
Het einde van het Frans keizerrijk, het verlies van de Hollandse afzetmarkt na de oprichting van het Koninkrijk België, en de grote katoencrisis (1855-1865) waren dieptepunten voor de Gentse nijverheid, met grote werkloosheid tot gevolg. Tevens blijkt dat deze industrie tot 1855 zeer arbeidsintensief was. Hoe intensiever de mechanisatie, hoe minder werkkrachten er echter nodig waren (na 1885).

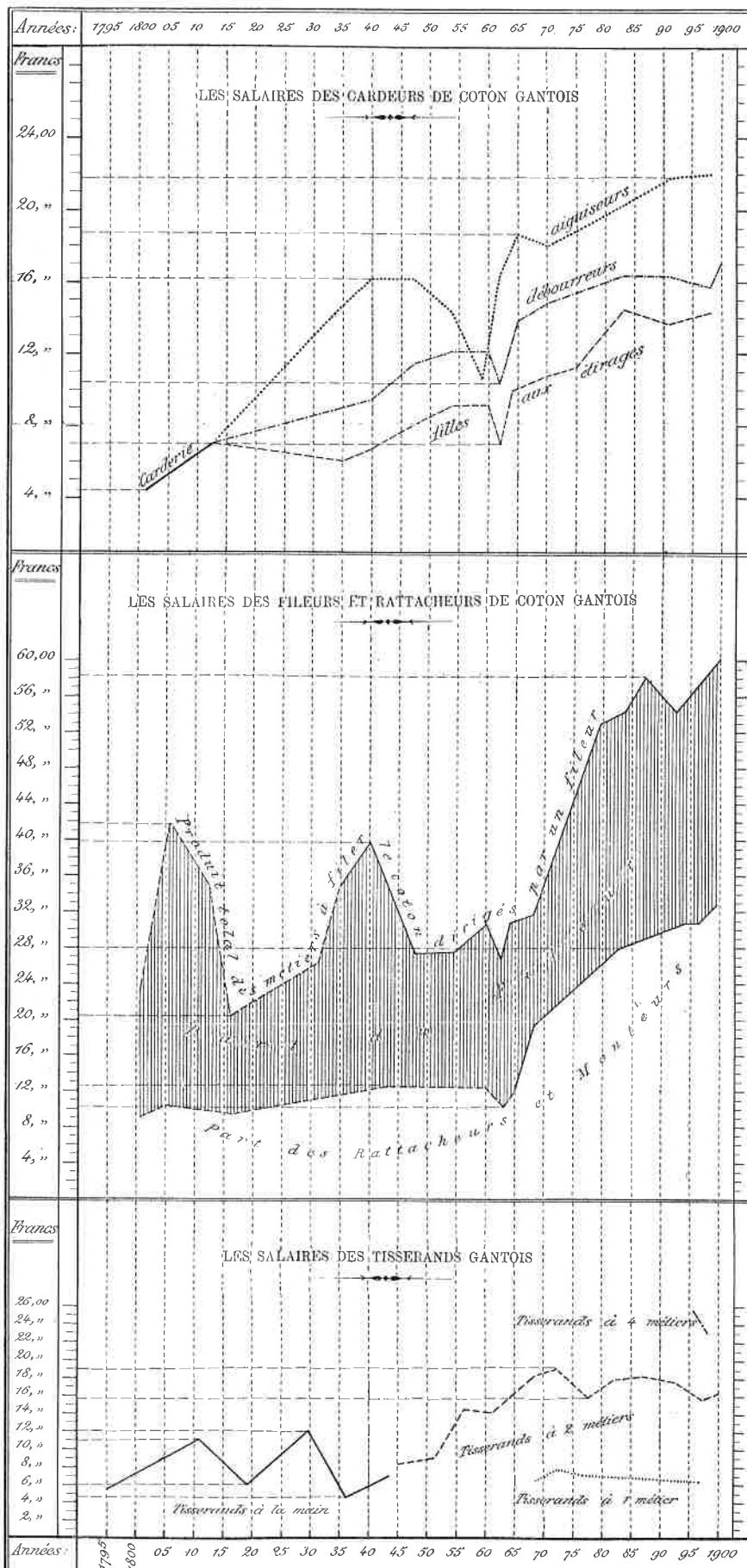
(Uit: Varlez, L., "Les salaires dans l'industrie Gantoise...". Brussel 1901.)

Rechts:
Uit deze vergelijkende grafieken blijkt dat de hierboven vermelde crisissen zich ook in de lonen vertaalden, zeker voor de spinners. Voor de kaarderij, tot 1850 in volle (technische) ontwikkeling, kwam enkel de grote katoencrisis hard aan. Voor de wevers verhoogde, samen met de mechanisatie (van 1 of 2 naar 4 getouwen), het loon in evenredigheid met de werkdruk.

(Uit: Varlez, L., "Les salaires dans l'industrie Gantoise...". Brussel 1901.)

INDUSTRIE COTONNIÈRE

HISTOIRE DES SALAIRES A GAND

De lonen in de Gentse textielnijverheid

Tussen 1830 en 1850 verdiende een textielarbeider gemiddeld 1,5 frank per dag, of zo'n 8 à 9 frank per week. Zijn vrouw verdiende ongeveer de helft, wat overeenkwam met 0,70 frank per dag of 4,2 frank per week. De kinderen verdienden 0,50 frank per dag of 3 frank per week. Lange werktijden (12 à 14 uur per dag, 7 à 9 uur op maandag, wanneer de fabrieken om 15 uur dichtgingen), een hoog werkritme en lage lonen waren de norm. Om het levensnoodzakelijke te verdienen moesten veel vrouwen en kinderen noodgedwongen meewerken. Sommige gezinnen zochten een andere bijverdienste zoals een herberg open houden, kamer(s) verhuren, kleine kinderen bijhouden of klusjes uitvoeren. Bedelarij, prostitutie of liefdadigheid ... vormden andere 'alternatieven'.

6

Hoe werden de Gentse textielarbeiders betaald?

De artsen J. Heyman en J. Mareska, die in 1843-1844 de werk- en leefomstandigheden van de Gentse katoenarbeiders onderzochten (*Enquête sur le travail et la condition physique des ouvriers employés dans les manufactures de coton*, 1845), vermeldden drie verloningsystemen.

Sommige arbeiders hadden een vast weekloon (opzichters, technici), andere werden per dag werden

Een typisch logementhuis, meestal voor alleenstaanden: verblijf werd er per bed betaald. Armoede dwong arbeiders uit dag- of nachtploeg dikwijls zelfs één bed afwisselend te delen.

(Foto Albert De Buck, 1907. Verzameling Stadsarchief Gent)

betaald en er was tenslotte een grote groep stukwerkers. In de Gentse textielbedrijven waren de stukwerkers in de meerderheid, en het stukloon zou zich in de tweede helft van de 19de eeuw nog verder doorzetten. Bijna niemand werd per uur betaald. De arbeiders kregen hun loon één keer per week, op zaterdagavond. Opzichters, machinisten, mecaniciens en vooral de mechanische katoendrukkers en metaalgraveerders verdienden het meest. Spinners werden volgens een apart systeem betaald, want zij hadden meestal enkele helpers-leerjongens in dienst, die zij zelf aanwierven en superviseerden. Spinner en helpers deelden de opbrengst van een 'stuk', met bijvoorbeeld 4/7 voor de spinner en

3/7 voor de helpers. Soms werden spinners betaald volgens de hoeveelheid garen, die per week werd geproduceerd.

De Brusselse historicus Peter Scholliers onderzocht de loonboeken van de katoenfabriek Voortman, die zijn bewaard voor de periode 1835-1925. Zij bevestigen de loonsystemen, vermeld door Mareska en Heyman. Tussen 1845 tot 1855, economisch een zeer moeilijke periode, daalden de weeklonen. Daarna stegen zij tot 1890, alhoewel er rond 1879, 1882 en 1885 belangrijke inzinkingen waren. Tussen 1890 en 1905 gingen de lonen opnieuw dalen, om dan langzaam te stijgen tot 1914. Samengevat steeg het gemiddelde weekloon van 10,8 frank in 1835-37 tot 16,4 frank in

1909-1911. Deze stijging was bescheiden, zeker in vergelijking met de loonstijgingen in andere sectoren van de Belgische industrie.

In hoeverre is de loonevolutie bij Voortman representatief voor de Gentse textielindustrie? Het bedrijf genoot lange tijd een slechte faam, omdat het een duidelijke loon- en tewerkstellingspolitiek voerde.

'Aanpassingen' van het loon werden gebruikt om schommelingen in de vraag op te vangen. Bovendien werkten bij Voortman veel vrouwen, wat eveneens de loonkost drukte. Tenslotte schakelde het bedrijf snel over naar het stuk- en later naar het uurloon. Beide verloningsystemen lieten toe om 'flexibel' in te spelen op de vraag.²

Wekelijkse uitgaven van een textielarbeidersgezin, met vier kinderen, met één loon (1843-44)	
uitgaven voor brood	4,62 fr.
uitgaven voor aardappelen	2,24 fr.
uitgaven voor boter	2,38 fr.
uitgaven voor koffie	0,35 fr.
uitgaven voor cichorei	0,21 fr.
uitgaven voor melk	0,21 fr.
uitgaven voor zout	0,14 fr.
uitgaven voor peper	0,03 fr.
uitgaven voor azijn	0,14 fr.
uitgaven voor karnemelk	0,16 fr.
uitgaven voor rijst	0,24 fr.
uitgaven voor bloem	0,08 fr.
uitgaven voor ajuinen	0,08 fr.
uitgaven voor kleren	0,80 fr.
uitgaven voor licht en brandstof	1,00 fr.
uitgaven voor zeep	0,22 fr.
uitgaven voor stijfsel	0,11 fr.
uitgaven voor huur	1,27 fr.
TOTAAL	14,28 fr.
gemiddeld jaarinkomen katoenarbeider	656,08 fr.
gemiddelde uitgaven op jaarbasis	742,56 fr.

Bron: J. Heyman, J. Mareska, *Enquête sur le travail et la condition physique des ouvriers employés dans les manufactures de coton* (Gent, 1845, p. 105)

De kosten van levensonderhoud en het 'consumptiepatroon' van arbeidersgezinnen in het 19de-eeuwse Gent

Hoe (over)leefden de textielarbeiders, met hun lage lonen, in Gent? Was Gent een dure of een goedkope stad om te wonen? Over de kosten van het levensonderhoud in Gent zijn we vrij goed ingelicht, onder andere door de archieven van de Burelen van Weldadigheid en de Burgerlijke Godshuizen (de voorlopers van het OCMW), van verschillende kerkelijke instellingen en later van de coöperatieve Vooruit. Deze archieven verschaffen gegevens over de prijs van enkele essentiële levensmiddelen zoals rogge(brood), tarwe (brood), aardappelen, varkens- en rundvlees, karne- en volle

melk, boter, eieren, koffie, cichorei, zout, azijn, bier, jenever, kolen en zeep. De archieven vermelden ook gegevens over de huurprijzen.

Tijdens de periode 1750-1850 werden aardappelen het belangrijkste levensmiddel naast (rogge)brood. Net als bijvoorbeeld de Ieren en de Polen werden de Vlamingen echte aardappeleters, want de voordelen van de aardappelteelt zijn gekend. Het verbouwen van aardappelen vroeg minder werk, en de opbrengst van 1 ha aardappelen voedde dubbel zo veel mensen als 1 ha graan.

Het artsenduo Heyman en Mareska reconstrueerde in 1843-1844 de uitgaven van een textielarbeidersgezin met vier jonge kinderen.

Dit budget toont duidelijk aan dat de gemiddelde arbeidersgezinnen in zeer armoedige omstandigheden leefden. Aangezien het loon van de 'kostwinner' niet volstond om rond te komen, moesten vrouw en kinderen noodgedwongen meewerken. Zelfs dan bleef hun toestand precair, want bij werkverlies, ziekte, ongeval of andere tegenslag kwam het gezin in nog grotere armoede terecht. Het hele budget werd besteed aan levensnoodzakelijke uitgaven. Het bestedingspatroon bevestigt de algemene regel 'hoe lager het inkomen, hoe groter het aandeel besteed aan voeding'. De uitgaven voor voeding slorpten 75-80% van het totale gezinsbudget op. De rest werd besteed aan andere noodzakelijke uitgaven zoals kledij, huishuur, verwarming en

verlichting. Het voedingspatroon werd gedomineerd door een zeer hoog verbruik van (rogge)brood en aardappelen, het basisvoedsel van de kleine man in de steden en op het platteland. Alleen bij rijke burgers kwam er geregeld wit brood, een toenmalig symbool van welstand, op tafel. Tussen 1835 en 1880 schommelde de prijs van brood en aardappelen aanzienlijk, maar hij daalde gevoelig in het laatste kwart van de 19de eeuw.

Dat Gent een arbeidersstad was, blijkt ook uit de jaarlijkse vleesconsumptie. Voor 1830 en voor 1910 zijn er voor verschillende steden gegevens over het vleesverbruik beschikbaar. Per hoofd bedroeg de jaarlijkse vleesconsumptie in Gent in 1829 24 kilogram, in Antwerpen was dit 31 kilogram, in Luik 32 kilogram en in Brussel 51 kilogram. In 1910 lagen de cijfers dicht bij elkaar, maar Gent had met 32 kilogram nog altijd het laagste gemiddelde verbruik (38 kilogram in Antwerpen, 40 kilogram in Brussel en 35 kilogram in Luik). Voor de Gentse arbeidersgezinnen waren vlees- en zuivelproducten (eieren en volle melk) zeldzame luxevoedingsmiddelen, die enkel bij speciale gelegenheden op tafel kwamen. 'Vlees' was voor veel mensen trouwens synoniem van 'spek' of 'ingewanden', want andere vleesproducten waren te duur.

De spreiding van de Belgische bevolking over het grondgebied in 1830-31

In 1830 was Brussel de grootste stad van het land met 100.000 inwoners. Ondanks zijn lange industriële traditie telde Luik maar 59.000 inwoners. Wallonië was in zijn geheel zeer dunbevolkt: het telde 1.504.000 inwoners, of amper 879 inwoners per km².

Vlaanderen was daarentegen zeer dichtbevolkt. De provincies Oost- en West-Vlaanderen waren zelfs overbevolkt, met 1.326.000 inwoners of 217 inwoners per km². Met 83.000 inwoners was Gent de dichtstbevolkte Vlaamse stad. Antwerpen telde 74.000 inwoners, maar haalde in de loop van de 19de eeuw, als snel groeiend handels- en transportcentrum, zijn achterstand in.¹

¹ VANDERMOTTEN, C., SAEY, P., KESTELOOT, C., *België in stukken: bestaan Vlaanderen en Wallonië echt?* in: C. KESTELOOT, *Barsten in België. Een sociale geografie van de Belgische maatschappij*. Berchem, 1990, pp. 14-15.

Gent en de textielnijverheid

In 1800 telde Gent 55.000 inwoners, in 1830 83.000. De volkstelling van 1846 gaf 102.000 inwoners aan. In 1880 was dit aantal opgelopen tot 130.000 en in 1910 tot 166.400.

Deze snelle bevolkingsstijging was een direct gevolg van de industrialisatie. In 1830 was de textielnijverheid goed voor 18,6% van de tewerkstelling. In 1846 was dit percentage opgelopen 66,9%. In 1896 en 1910 bedroeg dit percentage 55 à 56%.¹

¹ CAPITEYN, A., DECAVELE, J. e.a., *Gentse torens achter rook van schoorstenen. Gent in de periode 1860-1895*. Gent, Dienst voor Culturele Zaken, 1983, pp. 77-81; SCHOLLIERS, P., *Wages, Manufacturers and Workers in the 19th Century. The Voortman Cotton Mill in Ghent*. Oxford & Washington DC, 1996, p. 13.

Een langzame transitie

In de beginfase raakte de Industriële Revolutie maar enkele sectoren, met als meest spectaculaire voorbeelden de katoen-, de ijzer- en de steenkoolnijverheid.

De overgang van een agrarische naar een geïndustrialiseerde maatschappij was een langzaam proces. In deze overgangsfase, die duurde van 1800 tot 1850-1860, was het economisch profiel van 'België' zeer gevarieerd. De moderne gemechaniseerde sectoren, de meer ambachtelijke sectoren en de huisnijverheid bestonden naast elkaar. Gent werd in het begin van de 19de eeuw het centrum van de gemechaniseerde katoenindustrie, maar op het platteland, met name in Oost- en West-Vlaanderen, bleef de traditionele vlas- en linnennijverheid overheersend. De fabrieksarbeiders vormden op dat moment nog een minderheid, de meerderheid van de arbeiders was werkzaam in de huisnijverheid.

In 1843 aten Gentse arbeidersgezinnen per dag en per hoofd gemiddeld 360 gram brood, 550 gram aardappelen, 22 gram boter en evenveel rijst, en dronken zij 10 centiliter karnemelk. In andere steden was de situatie vergelijkbaar. Peter Scholliers publiceert in zijn boek *Arm en rijk aan tafel. Tweehonderd jaar eetcultuur in België* (Berchem en Brussel, 1993) het dagmenu van het Brusselse bedelaarsgesticht Terkameren voor de jaren 1811, 1834 en 1850. Ook daar domineerden aardappelen en roggebrood het menu. Na deze basislevensmiddelen werd het 'meeste' geld uitgegeven aan boter en bier. In 1811 en 1834 was er geen enkel spoor van vlees, in 1850 verscheen het in zeer beperkte mate op tafel. Brusselse arbeidersgezinnen aten rond 1845 per hoofd 240 gram brood, 880 gram aardappelen, 18 gram boter en 20 gram rijst. Vlees, kaas of eieren kwamen zelden of niet op tafel. Het voedselregime van de arbeidersgezinnen was eentonig en kwalitatief minderwaardig. Koolhydraten waren over-, dierlijke eiwitten, vitamines en mineralen ondervertegenwoordigd. In dergelijke omstandigheden zag het voedselregime in het Brusselse bedelaarsdepot er nog relatief aantrekkelijk uit.

In periodes van economische - of voedselcrisis werd nagenoeg het hele budget besteed aan voedsel.

Het betalen van de huur was geen prioriteit voor arbeidersgezinnen. In moeilijke tijden betaalden men de huur niet, en verhuisden de gezinnen voortdurend.

In de industriesteden, ook in Gent, ontstond de typische arbeidershuisvesting in beluiken, *cités* en *slums*.

Mareska en Heyman bezochten in 1843-1844, tijdens hun onderzoek naar de leefomstandigheden van de katoenarbeiders, het beruchte beluik Batavia (tussen de huidige Joseph Plateaustraat, Rozier en de Sint-Hubertusstraat). Het beluik telde 117 woningen, verdeeld over vier straatjes van amper 3 meter breed. In het midden van de straatjes liep een open riool. Voor de voltallige bevolking waren er welgeteld zes toiletten en twee pompen. Het artsduo was sterk onder de indruk: *"Onze studie over den Gentschen werkman bracht ons in die vuile goten, nieuwerwetsche vinding, die men aanduidt onder den naam van beluiken of stegen en het bestaan te kennen geven eener tweede stad in de stad; eenerzijds lucht, ruimte en een voorraad gezondheid; aan den anderen kant alles wat het leven vergiftigt en verkort, eene ophooping van huizen en gezinnen, de duisternis, de wakte, de verpesting"*.

"Dikwijls", zo gingen de artsen verder, *"... vroegen wij ons af, hoe gedurende twintig jaren er zich dagelijks nieuwe stegen, de eene al walgelijker dan de andere, bij de reeds bestaande konden*

voegen, zonder dat men het middel gevonden hebbe, eene zoo onwaardige winstberekening te beletten, die het leven en de gezondheid van een overgroot getal onzer medeburgers in gevaar stelt en eenen noodlottigen invloed uitoefent tot in de komende geslachten".

Heyman en Mareska telden in 1843-1844 3.586 huizen in beluiken (op een totaal van meer dan 14.000 huizen). Daarnaast vonden zij 226 bewoonde kelders. Voor 1875 waren de kleine, smalle en smerige beluiken in de meerderheid. Na de cholera-epidemie van 1832, die in Gent zo'n 1.200 slachtoffers eiste, wilde het stadsbestuur maatregelen nemen voor een betere volkshuisvesting, maar bij de volgende cholera-plaag van 1848, waarbij 2.224 doden vielen, was er nog niets gebeurd. Enkele jaren later, in 1851, bestempelde de *Gentse Société Anonyme pour l'Amélioration des Demeures Ouvrières* het Sint-Pieterskwartier op en rond de Blandijnberg, bewoond door 12.000 Gentenaars, als de ongezondste buurt van de stad. Voegen we daar nog aan toe dat de medische zorg voor de bewoners van de beluiken nagenoeg onbestaande was. In de periode 1750-1850 kostte een doktersbezoek ongeveer een volledig dagloon.

In de levensomstandigheden van de textielarbeiders kwam uiterst

langzaam verandering. De Gentse kleermaker en vroege socialist Pol De Witte (1848-1929), die in het beluik Batavia werd geboren, beschrijft in zijn herinneringen *Alles is omgekeerd. Hoe de werklieden vroeger leefden* (1925) zijn kindertijd in het midden van de jaren 1850. Zijn relaas sluit volledig aan bij de bevindingen van Heyman en Mareska, die hun onderzoek ruim tien jaar vroeger uitvoerden. De lonen van de arbeiders waren nagenoeg onveranderd gebleven: *"De lonen van de wevers bijvoorbeeld waren niet hoger dan 8, 9 tot 10 frank. Enkel de spinners wonnen 20, 22 frank of nog iets meer per week, en daarvoor werkte men in de zomer van 5 uur 's morgens tot 8 uur 's avonds. ... De maandag scheidde men uit om 4 uur. Dit was 75 uur per week, plus nog 3   4 uur de zondagmorgen om te gaan kuisen"*.

Het arbeidersmenu was evenmin veel veranderd: *"De werklieden aten gedurende het grootste gedeelte van het jaar 's middags niets anders dan aardappelen met saus, soms ook met mosselen of vis en in de herfst en bij het begin van de winter gestampt met groenten. Alleen 's zondags kwam er bij de meer welstellende een beetje vlees op tafel: schellekens of kortelink (soepvlees), dit laatste gestoofd na gebruikt te zijn in de soep. Roastbeef en biefstuk waren in de arbeidersgezinnen zelfs van*

naam onbekend. Bij tegenslagen zoals braak op het werk of ziekte, verving men het zondagsvlees door *pense*, lever, reutjes (darm) of vette darm, waarvan men zich kon voorzien in de penshuizen aan het groot vleeshuis of in winkeltjes waar niets anders dan afval van vee verkocht werd". Volgens De Witte was in het midden van de 19de eeuw de vis zeer goedkoop: "... de grootste platen (pladijzen) kostten zelden meer dan 25 tot 30 centiem, schelvis, kabeljauw, en zoverder kostten naar evenredigheid. In de talrijke vishuizen gelegen op de Veerleplaats en in het begin van de Ajuinlei kon men voor 40 centiem een portie gebakken vis bekomen met een broodje. Blik en paling waren even goedkoop".

Ook mosselen kostten weinig, en "... als het schuitje kwam, was (de prijs) nog veel lager. Dat schuitje had zijn ligplaats aan het Verloren Broodbrugske, dat toen zeer smal was en enkel door voetgangers te gebruiken was. Wie het schuitje het eerst gezien had, kwam al roepend: 'Het schuitje is daar!' ons straatje (in het beluik Batavia) ingelopen, en in weinige minuten stroomden vrouwen en kinderen met korven en manden van de Rozier, Laurier, de Sint-Hubertusstraat, het Verloren Broodstraatje af. In een paar uur was dan het scheepje met 'het vlees van de armen', zoals vader Willem de mosselel noemde, uitverkocht". Merkwaardig genoeg wordt deze goedkope vis niet vermeld in de verschillende budgetenquêtes van de 19de eeuw, noch

in latere studies van bijvoorbeeld Peter Scholliers.

De plattelands-crisis in Vlaanderen

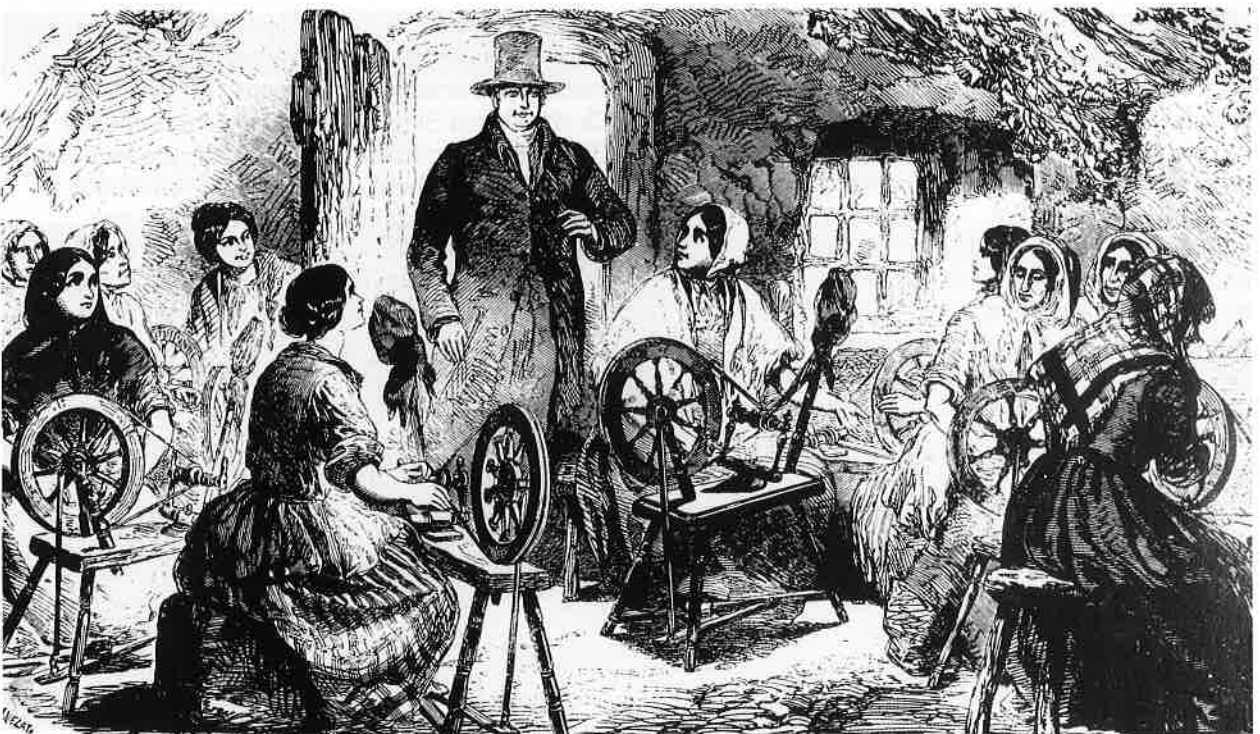
"Geen land ter wereld heeft meer geleden onder het grootworden der hedendaagsche industrie. Wat in vroeger tijden den roem en den rijkdom van de Vlaamse gewesten schiep, werd met de nieuwe productiewijzen een vloek". (Lodewijk De Raet)

In het midden van de 19de eeuw kenden met name de dichtbevolkte provincies Oost- en West-Vlaanderen een echte plattelands-crisis. In 1831 telden beide provincies 1.326.000 inwoners (ter vergelijking: België telde in 1847 ca. 4.529.000 inwoners, Wallonië had 1.514.000 inwoners, in de grootste stad Luik

woonden 59.000 mensen). De bevolking groeide jaarlijks nog verder aan met gemiddeld 0,5 à 0,8%, maar de stijging van de productiviteit in de landbouw bleef ver achterop. Omwille van de hoge bevolkingsdruk, de verregaande versnippering van de landbouwgrond, de stijgende pachtprizen en de dalende inkomsten werden vele boeren gedwongen aanvullende inkomsten te zoeken. Traditioneel vonden zij deze in de huisnijverheid (spinnen van vlas, weven van linnen, later kantklossen), maar de huisarbeid stortte vanaf 1835-1840 bijna volledig in elkaar. Zij kon niet langer concurreren met de gemechaniseerde vlasnijverheid. Tot overmaat van ramp werd deze structurele crisis in de huisnijverheid gevolgd door een

De kutser of groothandelaar leverde naast het vlas dikwijls ook spinnewielen en weefgetouwen, en maakte zo de thuispinsters en –wevers op het platteland van hem afhankelijk.

(Gravure midden 19de eeuw. Verzameling MIAT)

crisis in de landbouw (1845-1848), maar ook in het begin van de jaren 1840 was de toestand op met name het Oost- en West-Vlaamse platteland ellendig.

In 1840-1841, nog voor de misoogsten en voedselcrisis van de jaren 1845-1848 zich lieten voelen, organiseerde het ministerie van Binnenlandse Zaken een onderzoek naar de leefbaarheid van de huisarbeid in de vlasindustrie op het platteland. De onderzoekscommissie bestond uit een Kamerlid, een Senator en enkele hoge ambtenaren.

Hoe groot was de groep thuiswerk(st)ers? De grote meerderheid van de thuisspinners en -spinsters woonde in de provincies Oost- (122.226) en West-Vlaanderen (98.385). Henegouwen telde 33.358 thuisspinners, Brabant 16.750. De aantallen in de andere provincies waren veel lager, van 3.600 in Brabant, over 2.900 in Antwerpen tot 844 in Limburg en 273 in Luik. Ook het aantal thuiswevers lag het hoogst in West- en Oost-Vlaanderen, met name 24.430 en 32.718. Henegouwen telde er meer dan 8.000, Brabant 4.300 en Antwerpen bijna 2.500. De aantallen in de andere provincies waren verwaarloosbaar. Voor België ging het in totaal om meer dan 280.000 spinners en 74.700 wevers, samen ca. 350.000 mensen. In werkelijkheid was het

aantal thuisarbeid(st)ers nog hoger. In de hoger genoemde cijfers waren bijvoorbeeld de meewerkende kinderen en ouderlingen niet inbegrepen. Voor veel spinsters was het vlas-spinnen een deeltijdse of seizoensgebonden (winter)bezigheid, die niet altijd werd vermeld in de bevolkingsregisters van de gemeente.

De levens- en werk-omstandigheden van de thuiswerkers in de vlasindustrie waren schrijnend. De meeste wevers woonden op een kleine hoeve en bezaten één weefgetouw. Zij kochten hun grondstof, het vlas, op krediet bij een (tussen)handelaar of een grote boer. Het afgewerkt product, het linnen, werd op de markt of aan een handelaar verkocht. Sommige wevers werkten in loondienst en ontvingen een stukloon. De handelaar, winkelier of 'ondernemer' leverde de grondstof, was eigenaar van het weefgetouw en haalde de afgewerkte stukken op.

De levensomstandigheden van de thuiswerkers waren er in een halve eeuw serieus op achteruit gegaan. Onder het Napoleontische keizerrijk kenden zij een gouden tijd, en verdienden zij tot 2 frank per dag. In de Hollandse periode was hun situatie nog draaglijk, alhoewel 1816 en 1817 harde jaren waren. Maar de toestand werd pas echt moeilijk vanaf 1836-1837, toen zij niet langer konden concurreren met de gemechaniseerde vlasindustrie.

Alhoewel de commissieleden in het rapport van 1841 voortdurend wezen op de werkloosheid en de uitzichtloze 'misère' van de wevers, zegden zij weinig over de belangrijkste oorzaak, met name de mechanisering van de vlasindustrie.

De lonen en het 'consumptiepatroon' van de thuiswerker in de vlasindustrie

Wat verdienden de spinsters en wevers in Oost- en West-Vlaanderen? De commissieleden ondervroegen tijdens hun onderzoek de burgemeesters en andere 'prominenten' van de gemeenten die zij aandeden, maar ook gewone inwoners en de thuisarbeiders zelf. Het resultaat voor bijvoorbeeld de gemeenten rond Gent is een eentonige opsomming van armoede en ellende. In Oosterzele, "*les fileuses sont devenues mendiante, et quand elles ont commencé à mendier, elles ne veulent plus travailler*".

"*A Sleydinge, les fileuses peuvent gagner par jour, de 18 à 25 centimes*".

"*A Waerschoot, elles gagnent, d'après un déposant, sept centimes par jour; d'après un autre les meilleures ont dix à douze centimes, les ordinaires cinq à six. D'après le bourgmestre et les échevins de Waerschoot, les fileuses souffrent le plus*".

De wevers, die voor derden werkten, werden per el of per stuk

betaald. Soms kon hij iedere vierde of vijfde geproduceerde el zelf verkopen, soms werd zijn loon berekend op basis van het aantal verwerkte draden. In Bellem, in een gordijnmakerij, verdienden de wevers 4,2 frank à 6 frank per week. In Evergem kon een wever maximum 2 à 3 frank per week verdienen. Voor de omgeving van Gent gold in het algemeen dat een wever, voor het maken van een stuk linnen gedurende twee weken, amper 3 à 4 frank overhield.

Net als de fabrieksarbeiders in Gent konden de wever- en spinnergezinnen op het platteland niet of nauwelijks rondkomen met wat ze verdienden. Deze huisarbeiders hadden als enige voordeel dat ze producten van de eigen akker of uit de eigen tuin konden gebruiken. De gevolgen voor de levensstandaard laten zich raden. Ook op het platteland aten de boeren en thuiswerkers aardappelen, roggebrood, reuzel, karnemelk, meelpap, rapen en wortelen. Het verlies aan calorieën ten gevolge van het dalend broodverbruik werd op het platteland gecompenseerd door het eten van circa 1 kilogram aardappelen per dag per persoon. Boeren kochten boter, eieren, spel en melk op de markt. Toch waren er nog aanzienlijke regionale verschillen inzake voeding en levensstandaard merkbaar. In de rijke polderstreken at men gemiddeld 20-25 kilogram

De Gentse beluiken en hun bewoners

Ten gevolge van de vroege industrialisering en de sterke bevolkingsaan groei kampte Gent in de 19de eeuw met een groot tekort aan woonruimte. Dit tekort leidde, vermoedelijk al in de jaren 1820, tot het bouwen, verspreid over de hele stad, van beluiken en *cité's*.

Het artsenduo Heyman en Mareska telde in 1845 14.372 huizen in Gent, waarvan er 3.586 in beluiken stonden. Zij vonden ook nog eens 226 bewoonde kelders.

In 1880 telde Gent 697 beluiken, met in totaal 7.404 huisjes en bijna 30.000 bewoners. Dit betekende dat één huis op vier in een beluik stond en dat één Gentenaar op vijf in een *citeetje* woonde.¹

¹ HEYMAN, J., MARESKA, J., *Enquête sur le travail et la condition physique des ouvriers employés dans les manufactures de coton. Gent, 1845*, pp. 118-129; Onderzoek naar de Gentse beluiken. Bouwfysische, sociologische, historische en kunsthistorische evaluatie. Gent, WIARUG, 1978, pp. 8-20.

De spreiding van de actieve bevolking over de primaire, secundaire en tertiaire sector

In een agrarische maatschappij was minstens 75 à 80 % van de actieve bevolking werkzaam in de landbouw (de primaire sector). In sommige weinig of niet verstedelijkte gebieden liepen deze percentages nog hoger op.

In een geïndustrialiseerde maatschappij verving de nijverheid (de secundaire sector) de landbouw als de meest productieve sector van de economie en stelde zij het grootste deel van de actieve bevolking te werk. Toch verwerfde de industrie inzake tewerkstelling nooit die dominantie, die kenmerkend was voor de landbouw in een agrarische maatschappij. De industrie stelde maximaal tot 60 % van de actieve bevolking te werk. De industrialisatie had immers snel een relatief snelle groei van de tertiaire sector tot gevolg.

In de 19de eeuw omvatte de tertiaire sector de vrije en administratieve beroepen, de handel en het transport, en het dienstpersoneel. Ten gevolge van de industrialisatie en de stijging van de levensstandaard kende deze sector in de eerste helft van de 20ste eeuw grote structurele wijzigingen. Zo daalde het dienstpersoneel sterk in aantal, maar steeg het aantal tewerkgestelden in banken en verzekeringsinstellingen, in het onderwijs en in de gezondheidszorg. De stijgende verstedelijking, de hogere levensstandaard, de toegenomen vrije tijd en de doorbraak van de consumptiemaatschappij ... leidden in de tweede helft van de 20e eeuw tot een bijna onuitputtelijke vraag naar diensten allerhande¹.

¹ Zie o.a. *L'industrie en Belgique. Deux siècles d'évolution, 1780-1980*. Brussel, 1981, pp. 29, 74, 165, 232.

TEWERKSTELLING VAN DE BELGISCHE ACTIEVE BEVOLKING

	Primaire sector	Secundaire Sector	Tertiaire sector
1846	46,5 %	37 %*	13 %
1896	31,4 %	38 %	30,6 %
1910	21,9 %	47 %	31,2 %
1937	15,7 %	41,6 %	42,5 %
1947	13,1 %	46,8 %	39,9 %
1961	7,7 %	46,1 %	46,2 %
1970	4,6 %	37 %	50,7 %
1987	2 %	29 %	68 %

*: dit cijfer verschilt van bron tot bron. Sommige auteurs rekenen ook de huisarbeid tot de secundaire sector, andere niet.⁵

Loon en uitgaven per jaar van een gezin van een wever of een dagloner, bestaande uit de vader, de moeder en drie kinderen tussen 4 en 12 jaar (1841)			
Uitgaven - huur			
huren van een huis, met 100 roeden grond	90 fr.		
		Totaal per jaar	90 fr.
Uitgaven - kleding			
Kleding man	33,05 fr.		
Kleding vrouw	24,60 fr.		
Kleding kinderen	50 fr.		
Barbier	2,50 fr.		
Wassen	20 fr.		
		Totaal per jaar	130,15 fr.
Uitgaven - voedsel per week			
Drie broden (rogge, seigle, 4 kg)	1,65 fr.		
Een wit brood	0,40 fr.		
Aardappelen (36 kg)	1,44 fr.		
1 kg meel	0,30 fr.		
2,3 pond boter of vet	1,60 fr.		
karnemelk	0,30 fr.		
spek (voor op zondag)	0,50 fr.		
zout, peper en azijn	0,30 fr.		
koffie	0,50 fr.		
Totaal	6,99 fr.		
		Totaal per jaar	363,48 fr.
Verwarming		Totaal per jaar	40,00 fr.
Verlichting		Totaal per jaar	8,22 fr.
		TOTAAL PER JAAR	631,85 fr.
Inkomsten - loon			
Weekloon man (1,10 fr. per dag)	6,60 fr.		
Weekloon vrouw (0,55 fr. per dag)	3,30 fr.		
Weekloon kind (0,30 fr.)	1,80 fr.		
Totaal	11,70 fr.	TOTAAL PER JAAR	608,40 fr.
		TEKORT	23,55 fr.

Bron: *Enquête sur l'industrie linière. Rapport de la Commission. Explorations à l'étranger.* (Ministère de l'Intérieur, Direction du Commerce et de l'Industrie, Brussel, 1841, Annexe 15)

13

vlees per jaar. In Oost-Vlaanderen, met zijn vele keuterboeren, dagloners en textielarbeiders, bedroeg het vleesverbruik slechts enkele kilogram per jaar.

Vanaf 1845 ging de toestand op het platteland verder achteruit. Door de strenge winter van 1844-45 ging een groot gedeelte van de tarwe verloren. In 1845

mislukte de aardappel-oogst, wat voor gevolg had dat de prijs van de aardappelen op korte tijd verdubbelde. In 1846 bleken ook de rogge en andere graansoorten aangetast door een schimmelziekte. Zowel op het platteland als in de steden stegen de prijzen van brood en aardappelen snel, en ontstond er een aanzienlijk voedseltekort. De gevolgen van dit

voedseltekort waren in Vlaanderen minder dramatisch dan in Ierland, maar de jaren 1845-1848 waren ook hier synoniem van honger, plattelandsvlucht en toenemende verpaupering. In 1848 was minstens een kwart van de Vlaamse bevolking 'officieel' arm.

Een andere indicator voor de materiële omstandigheden van de

bevolking wordt gevormd door de cijfers van de bijstandsverlening.³ Voor Oost-Vlaanderen zijn relatief gedetailleerde overzichten van het aantal ondersteunden bekend voor de periode 1750-1850. Zowel in de steden als op het platteland viel vanaf het laatste kwart van de 18de eeuw een opvallende stijging van het aantal behoeftigen op.

In de jaren 1840-1850 steeg het aantal armen op het platteland sterk. Eén op vier Oost-Vlamingen was op steun aangewezen, tegenover één op tien in meer 'normale' periodes. In sommige regio's werden zelfs nog hogere cijfers genoteerd. Zo 'genoot' in sommige delen van West-Vlaanderen, met name Brugge, Kortrijk, Poperinge en Torhout, 40 à 45% van de bevolking tijdelijke of permanente bijstand.

Vele thuiswerkers vluchtten naar de steden of naar industriële centra, waar zij een reservoir van goedkope arbeidskrachten vormden. Het voedseltekort had ook gevolgen voor de steden. In verschillende steden (Brugge, Kortrijk, Ronse, Gent enz.) braken in 1846 en 1847 hongeroproeren uit. De verzwakte bevolking werd in 1847-1848 getroffen door een tyfusepidemie en in 1848-1849 door cholera.

De herinnering aan het voedseltekort bleef lang voortleven. Zo merkte Pol De Witte in zijn *Herinneringen* op dat in het midden van de jaren 1850 "de aardappelen nog niet hersteld waren van de vreselijke ziekte die ze ten jare 1845 geteisterd had".

De gevolgen van de voedselcrisis waren ook letterlijk zichtbaar. Zo bevatten de militielijsten gegevens over de lichaamslengte van de *lotelingen*. Een steekproef voor de provincie Oost-Vlaande-

ren, bij het begin van de 19de eeuw, toonde een aantal frappante tegenstellingen tussen de 'rijke' polderstreken en de 'arme' rest van de provincie. In het noorden en in Zeeuws-Vlaanderen bedroeg de gemiddelde lichaamslengte 1.63 meter in de rest van provincie slechts 1.60 meter. Gemiddeld waren de miliciens rond 1860 kleiner dan op het einde van de 18de eeuw.

Deze situatie verbeterde slechts langzaam, ook al omdat de verschillende regeringen nauwelijks ingrepen. Ook bij het begin van de 20ste eeuw was de toestand op het Vlaamse platteland allesbehalve schitterend. De thuisarbeid bleef zeer lang voortbestaan: in 1896 maakten de huisarbeid(st)ers nog 17% van de beroepsbevolking uit, wat overeenkwam met 118.000 mensen. Daarnaast waren er circa 17.500 kantwerksters, die 16 uur per dag werkten voor een schamele 1 à 1,2 frank.

Auguste De Winne, journalist bij de socialistische krant *Le Peuple*, trok in 1902-1903 de aandacht op deze toestand met zijn bekende reportage *A travers les Flandres*, later in het Nederlands vertaald onder de titel *Arm Vlaanderen*. De Winne schreef zijn reportage na een tocht door Vlaanderen, waarbij hij werd geconfronteerd met onvermoede armoede, onwetendheid en analfabetisme.

De journalist was zelf afkomstig uit een milieu van huisarbeiders. Vader De Winne was een spinner uit Ninove, die door de armoede naar Brussel was gejaagd. Als marmerbewerker verdiende hij er 12 à 14 frank per week. Moeder De Winne trachtte wat bij te verdienen door handschoenen te naaien.

Le charme discret de la bourgeoisie

Circa 10% van de Belgische bevolking, of een half miljoen mensen, kon zich omstreeks 1850 tot de 'burgerij' rekenen. In het economisch centrum Gent lag het aantal 'rijken' iets hoger: circa 15 à 16.000 op een totale bevolking van 105.000. De gemiddelde burger leefde en at veel beter. De voedselcrisis van de jaren 1845-1848 ging volledig aan hem of haar voorbij. De burgers aten ook aardappelen en tarwebrood, maar naarmate inkomen en status groeiden, steeg het aantal dierlijke calorieën. Een hoge vleesconsumptie werd gecombineerd met een hoog verbruik van vlees, boter en melk. Meer algemeen at de burgerij in de eerste helft van de 19de eeuw grote hoeveelheden voedsel, maar zij schakelde in de jaren 1850-1860 langzaam over naar meer gesofistikeerde voeding. De belangstelling voor kookboeken en keukenliteratuur nam opvallend toe. De ontwikkeling van een verfijnde eetcultuur was vooral

een Frans, zeg maar een Parijs fenomeen, dat snel door de burgerij uit andere landen werd overgenomen.

Naar een geleidelijke verbetering van de levensomstandigheden (1870-1914)

De landbouw was in België tot circa 1850 de belangrijkste economische sector. Daarna nam de industriële activiteit globaal de overhand, alhoewel de industrialisatie, zoals hierboven al aangegeven, grote delen van Vlaanderen pas in de loop van de 20ste eeuw bereikte.

Na 1855 kwamen catastrofale misoogsten niet meer voor. De vrijhandelspolitiek van de jaren 1850 had een stijgende voedselinvoer voor gevolg. Bovendien werd vanaf 1871 de invoer van overzees graan niet langer belast, wat leidde tot een spectaculaire stijging van de import van tarwe. Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog voerde België per jaar twee miljoen ton tarwe in.

Door de massale invoer van goedkoop graan ging op termijn ook de broodprijs dalen. Vanaf 1880-1890 had dit een zeer langzame verbetering van het voedingspatroon en de algemene levensomstandigheden voor gevolg. Anderzijds leidde de massale graanimport in de jaren 1870 en 1880 tot een jarenlange crisis in de landbouw, met een daling van de inkomsten, de grond- en

pachtprijzen en de lonen van de landarbeiders. Het gevolg was een nieuwe plattelandsvlucht, en de industrie maakte dankbaar gebruik van de goedkope werkkrachten die haar door de landbouwcrisis waren geleverd.

De vergelijking van vier budgetonderzoeken uit 1843, 1853, 1891 en 1908-1909 laat deze zeer langzame verbetering van de levensstandaard zien. Welke budgetonderzoeken worden hier vergeleken? De cijfers uit 1845 komen uit het reeds vermelde onderzoek van de Gentse artsen Mareska en Heyman. Voor de budget-enquête van 1853 onderzocht een lid van het Provinciaal Statistisch Comité de uitgaven van de arbeidersgezinnen in Gent. Deze cijfers werd later overgenomen door socioloog en pionier van het budgetonderzoek Edouard Ducpétiaux. In 1891 werd de eerste grootschalige budget-enquête in België georganiseerd. De enquête van 1908 tenslotte werd uitgevoerd door de Britse socioloog B. Seebohm-Rowntree, in opdracht van het Britse ministerie van Handel en gepubliceerd in het boek *Land and Labour. Lessons from Belgium* (Londen, 1910). Tijdens heel deze periode werd het leeuwenaandeel van de uitgaven, respectievelijk 95,7 % in 1845, 88,9 % in 1853, 88,7 % in 1891 en 87 % in 1908-09, nog steeds besteed aan primaire behoeften (voedsel,

De consumptie van Gentse arbeidersfamilies in 1845, 1853, 1891 en 1908-09 (in %)

	1845	1853	1891	1908-09
VOEDSEL				
brood	32,3	31	19,2	12,3
aardappelen	15,7	12,8	11	4,2
vlees		6,8	12,7	14,4
melk	2,6	2,3	1,4	2,8
eieren			1,3	1,7
boter	16,7	10	11	8,1
koffie	2,4	4,2	3	2,7
cichorei	1,5		0,4	0,7
azijn	1			
rijst	1,7			0,6
groenten	0,6		1	2,6
vis				1,4
kaas				0,9
suiker			0,4	1,1
bier			1,1	1,7
jenever				
andere	1,7	2	0,2	9,4
ANDERE UITGAVEN				
huur	8,9	7,7	7,5	12,4
kledij	5,6	6,3	13,3	4
licht en verwarming	7	8,1	7	8,2
was	2,3	1,8	0,7	2,6
vrije tijd		1,4	4,3	1
andere		4,1	4,3	7
TOTAAL	100	98,5	99,8	99,8

Bron: P. Scholliers, *Wages, Manufacturers and Workers in the 19th Century. The Voortman Cotton Mill in Ghent.* (Oxford & Washington DC, 1996, p. 170.)

kledij, woning en verwarming). Veel arbeidersgezinnen leefden rond 1900 nog steeds in precare omstandigheden en kwamen, bij werkverlies van een gezinslid of tegenslag, onder de toenmalige armoedegrens terecht. De 'toename' van de koopkracht op het einde van de 19de eeuw moet dan ook enigszins gerelativeerd worden. Zij was op de eerste plaats een gevolg van de bijzonder lage levensstandaard in de periode daarvoor.

Door de massale aanvoer van goedkoop graan uit Amerika

daalde de prijs van het brood en kwam er ruimte vrij op het budget voor vlees en andere voedingsproducten en voor de woning. Na 1890 verbeterde de voeding van de arbeidersklasse langzaam maar zeker. Rundvlees, spek, vet, melk en vooral boter werden in grotere hoeveelheden gegeten. Gemiddeld at het Belgisch arbeidersgezin in 1900 33 kg vlees per jaar en per persoon. Rundvlees werd het meest gegeten, gevolgd door varkensvlees en spek. Schapen-, kippen- en konijnenvlees volgde op geruime afstand. Alleen

in Brussel verdwenen er heel wat kippen in de kookpot. Regionale verschillen bleven evenwel belangrijk. In Waalse industriesteden werd er meer vlees gegeten dan in sommige delen van Vlaanderen (Brugge) en de Kempen (Turnhout).

In de loop van de 19de eeuw waren, mede ten gevolge van de industrialisatie, de technieken om voedsel te bewaren verbeterd. Het conserverblikje werd rond 1880 geïntroduceerd en kende een zeer snelle doorbraak. België telde in 1896 al 60 conservenfabrieken, met meer dan 600 werknemers.

Vlaamse emigranten en Vlaamse pendelaars

In tegenstelling tot Ierland leidde de slechte economische en sociale toestand in het midden van de 19de eeuw niet tot een massale Vlaamse emigratie. Tijdens het laatste kwart van de 19de eeuw was de vlucht uit arm Vlaanderen veel groter. De Waalse industriële centra, Noord-Frankrijk (Roubaix), de VS maar ook Vlaamse steden als Gent, Antwerpen en Brussel oefenden een grote aantrekkingskracht uit op de Vlamingen van het platteland. In 1866 vormden buitenlanders in een stad als Roubaix een ruime minderheid van 47,6 %. Dit percentage was in 1886 opgelopen tot 54 %. Ongeveer de helft van hen was in Roubaix geboren als kind van immigranten. 'Buitenlanders' betekenden in Roubaix meestal Belgen, en de provincies Henegouwen, Oost- en West-Vlaanderen leverden meer dan 90 % van de Belgische immigranten.

De seizoenarbeid (bijvoorbeeld de bietenmannen in Noord-Frankrijk) en de aanzienlijke pendel van de Vlamingen waren eveneens een reactie op de slechte toestand op het platteland. In 1869 werden goedkope spoorabonnementen ingevoerd. Overheid en kerk beschouwden pendel als een doeltreffend middel om de arbeiders op het platteland, met zijn traditioneel conservatieve en gelovige milieu, te houden. De gevolgen van het aanmoedigen van pendelarbeid zijn tot vandaag voelbaar - en zichtbaar - in Vlaanderen. Veel Vlamingen blijven bij voorkeur in hun stad of streek wonen, en pendelen dagelijks naar het werk.

In het midden van de 19de eeuw bleef het Belgisch aandeel in de emigratie naar de VS beperkt. Voorzichtigheid is geboden, want veel betrouwbare cijfergegevens zijn er niet. Tussen 1830 en 1849 bleef de Belgische emigratie naar de VS uiterst bescheiden. Er kwam pas een versnelling op het einde van de 19^e eeuw, vanaf de jaren 1890. Enkele cijfers ter illustratie: in 1850 vertrokken er 1313 Belgische emigranten, in 1860 9072, in 1870 12.553, in 1880 15.535, in 1890 22.639, in 1900 29.848, in 1910 49.400 en in 1920 62.687.

De jaren 1901-1920 waren de topjaren voor de Belgische emigratie. In die periode begon ook de emigratie naar Canada.¹

¹ PETILLON, C., Roubaix, *Een Belgische kolonie*, in: A. MORELLI (ed), *Belgische emigranten. Oorlogs-vluchtelingen, economische emigranten en politieke vluchtelingen uit onze streken van de 16e eeuw tot vandaag*, Berchem, 1999, pp. 58-75; JAUMAIN, S., *De Belgen in Canada in de watten gelegde inwijkelingen*, in: A. MORELLI (ed), *Belgische emigranten*, pp. 108-122; STENGERS, J., *Emigration et immigration en Belgique au XIXe et au XXe siècles*, in: *Académie royale des Sciences d'Outre-Mer, Classe des Sciences Morales et Politiques*, XLVI, Brussel, 1978; VANDERMOTTEN, C., SAEY, P., KESTELOOT, C., o.c., pp. 16-17.

Meer algemeen had de mechanisatie van de voedingsnijverheid een daling van de productieprijs voor gevolg.

Parallel daarmee deed de reclame in de jaren 1875-1900 stilaan haar intrede. Reclame dook op in kranten en tijdschriften, die zelf een grotere verspreiding kenden en 'gedemocratiseerd' werden. Deze evolutie deed zich het eerst voor in de VS, waar de levensstandaard al in het laatste kwart van de 19de eeuw veel hoger was dan in Europa. Nieuwe industriële producten en technische snufjes werden daarnaast ook voorgesteld op wereld- en speciale industrietentoonstellingen, die met veel publiciteit werden omgeven.

Het ene arbeidersloon is het andere niet

Toch moet men uitkijken met algemene vaststellingen over een 'gemiddelde' stijging van de levensstandaard. Achter deze gemiddelden ging een veelvormige realiteit schuil: niet alleen verschilden de lonen aanzienlijk van sector tot sector, ook binnen een zelfde industrietak en zelfs binnen een zelfde bedrijf waren er aanzienlijke loonverschillen. Ten gevolge van al deze loonverschillen is het moeilijk om in algemene termen over 'het' reële inkomen van 'de' arbeidersklasse te spreken. In 1899-1900 verzamelde de Gentse advocaat Louis Varlez,

met de assistentie van de Gentse vakbonden, gegevens over de lonen van de Gentse arbeidersbevolking. Hij publiceerde de resultaten in *Les salaires dans l'industrie gantoise, dl. I, Industrie cotonnière* (Brussel, 1901) en dl. II, *Industrie de la filature du lin* (Brussel, 1904). Gelijkaardige gegevens voor de metaalarbeiders werden eveneens verzameld door Varlez. Peter Scholliers publiceerde deze enquête in 1985 onder de titel *De Gentse metaalbewerkers. De enquête van L. Varlez* (Brussel, Centrum voor Hedendaagse Sociale Geschiedenis).

Het onderzoek van Louis Varlez laat een interessante momentopname van de Gentse arbeiderslonen rond 1900 zien. Hij concentreerde zich op het loon van de individuele arbeider en het gezinsinkomen, en verzamelde gegevens over 1920 katoen-, 1271 vlas- en 951 metaalarbeiders. Bijkomende informatie over de arbeider, en over de leeftijd van de echtgenote en de leeftijd en de sekse van de kinderen ontbreken jammer genoeg.

Hoe werden de Gentse arbeiders betaald en hoeveel verdienden zij? Slechts een kleine minderheid (circa 6 %) van de arbeiders werd per week betaald. 8% werd per dag betaald, 15 % per uur. Niet minder dan 70% van de katoenarbeiders kreeg een stukloon. De verschuiving naar het stukloon begon al rond

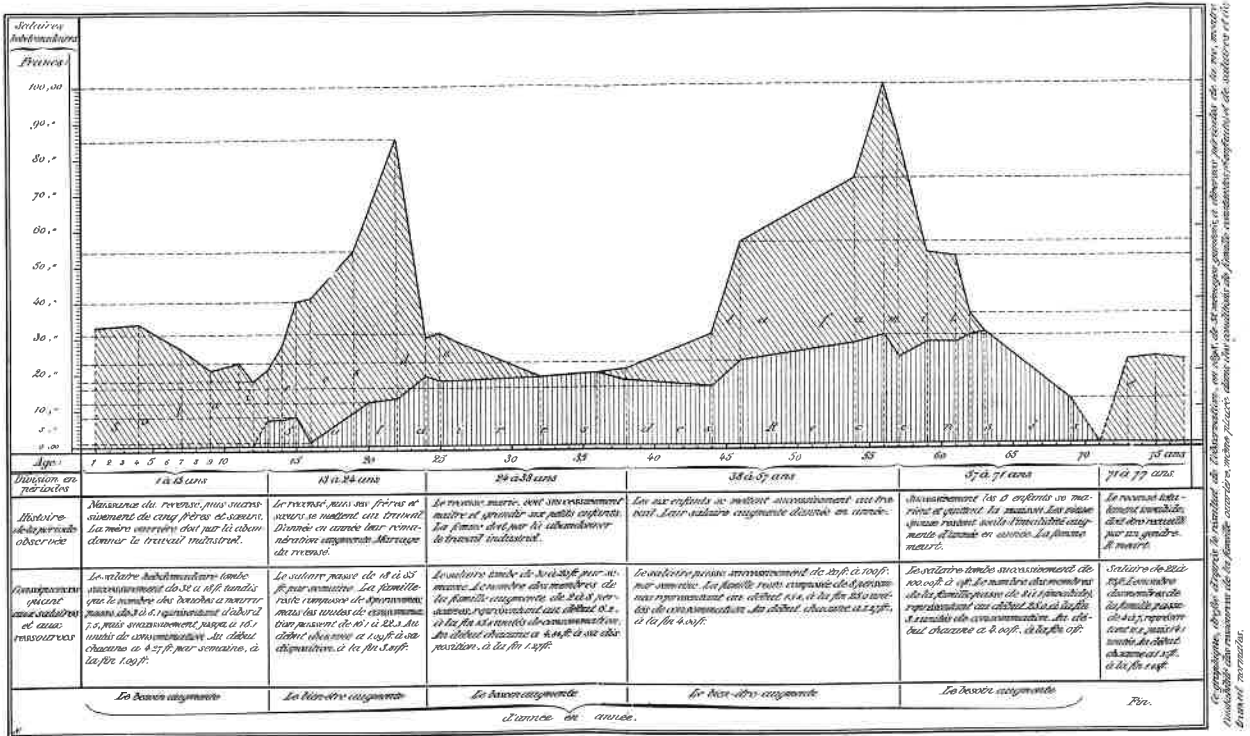
1850, en deze verloning was rond 1880 toonaangevend. Bij Voortman was het stukloon al zeer verspreid in de jaren 1830. Het stukloon liet de bedrijfsleiding toe om door regelmatige aanpassingen de arbeiders langer en harder te laten werken.

Het onderzoek van Varlez toont vooral aan dat er aanzienlijke loonverschillen bleven bestaan tussen de katoen-, vlas- en metaalarbeiders. Een katoenarbeider verdiende gemiddeld 17,99 frank per week, een vlasarbeider 15,70 frank en een metaalarbeider 19,64 frank. De industrietelling van 1896 stelde een nageoeg analoge loonspreiding vast. Ook binnen een zelfde bedrijfstak verschilde de verloning van de verschillende taken en gevraagde 'skills' aanzienlijk, wat dan weer een gevolg was van de vele gebruikte machines en het gevarieerd productieaanbod. Binnen de katoensector verdiende de eigenlijke katoenspinner het meest, namelijk 25,57 frank per week. De wever verdiende 17,04 frank, de kaarder moest het stellen met 15 frank. In de vlas- en metaalsector lagen de lonen dicht bij elkaar. Alleen de hulparbeiders in de metaal verdienden duidelijk minder, en ontvingen slechts 14,79 frank per week.

Rond 1900 bleven ook verschillen inzake sekse, leeftijd en specifieke taken be-

langrijk: 80% van de vrouwen kreeg een stukloon, tegenover 'slechts' 60% van de mannen. Naarmate het loon van de echtgenoot steeg, werd zijn procentueel aandeel in het gezinsinkomen groter. Omgekeerd was de bijdrage tot het gezinsinkomen van de vrouw en/of de kinderen des te belangrijker, naarmate het nominale loon van de man lager was. Bij vlasarbeiders bedroeg het inkomen van de vrouw niet minder dan 20% van het gezinsinkomen, bij katoen- en metaalarbeiders zo'n 15%. De directe samenhang tussen het loonniveau van de echtgenoot en de beroepsarbeid van zijn vrouw wordt bevestigd door de gegevens over elke beroepscategorie. Bij de goedbetaalde spinners ging slechts 26% van de echtgenotes uit werken, tegen 44% van de wevers en 64% van de kaarders. De belangrijkste functie van het inkomen van de vrouw, en later van de bijdragen van de kinderen, was het aanvullen van het loon van de man. De gemiddelde inkomens van de gezinnen van katoen-, vlas- en metaalarbeiders weken niet zo ver van elkaar af. Een katoenarbeidersgezin verdiende gemiddeld 29,43 frank per week, een vlasarbeidersgezin 26,46 frank en een metaalarbeidersgezin 28,06 frank. De loonverschillen tussen de mannen werden letterlijk 'weggewerkt' door de verhoogde arbeidsinzet van de andere gezinsleden.

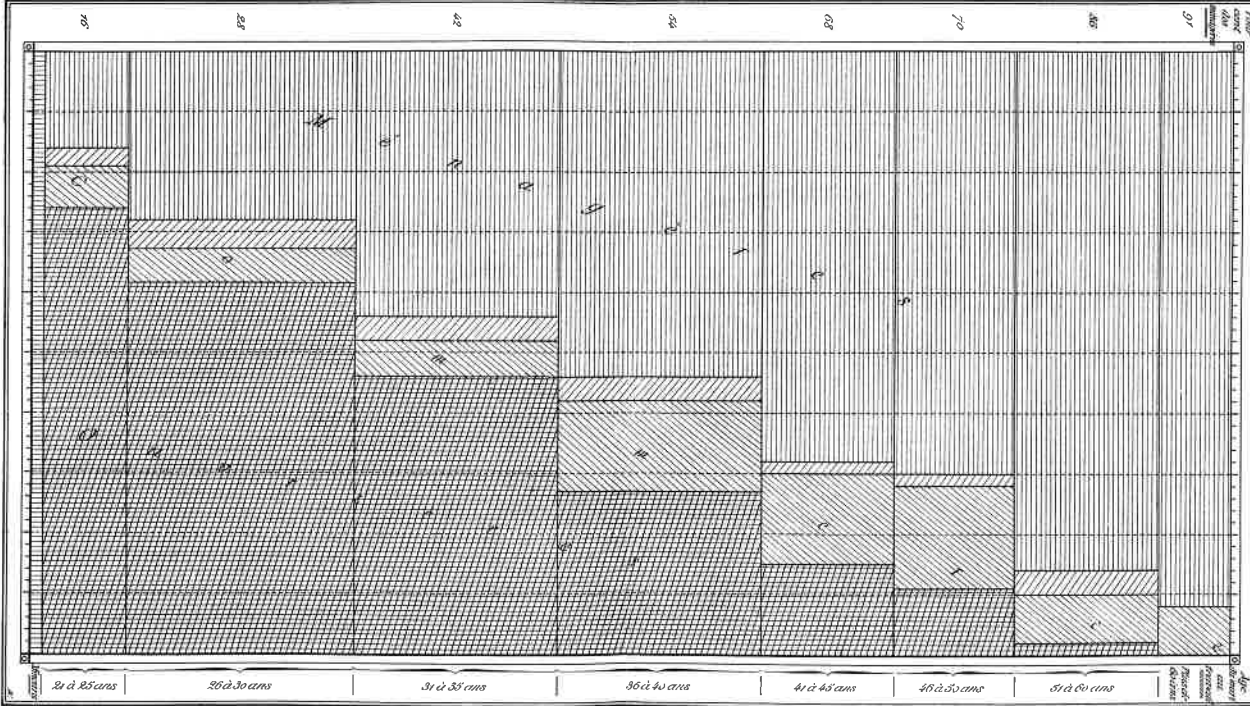
Toute une vie d'ouvrier fleur, depuis la naissance jusqu'à la mort.

De levensloop van een katoenspinners gezin (boven). Het inkomen is het grootst wanneer alle kinderen kostwinner zijn. Daarentegen vormt het thuisblijven van de moeder tijdens de eerste levensjaren van de kinderen een dieptepunt door het wegvallen van haar loon (een van de redenen van kinderarbeid). Een groter gezin noodzaakt meer moeders thuis te blijven, en eventueel een kleine handel op te zetten (onder).

(Uit: Varlez, L., "Les salaires dans l'industrie Gantoise...". Brussel 1901.)

Proportion des Ménagères, des Domestiques, des Commerçantes et des Ouvrières AUX DIVERS AGES DE LA VIE.

Huishoudens met één kostwinner vormden tijdens de hele 19de eeuw trouwens een kleine minderheid. De grote meerderheid telde twee kostwinners (vader en moeder, vader met een werkende zoon of dochter). Dit model kwam ook het meest voor in Groot-Brittannië in de tweede helft van de 19de eeuw.

Oorlog, herstel en economische crisis (1914-1940) Harde tijden tijdens de Duitse bezetting

Het economisch leven kwam in België in de loop van de Eerste Wereldoorlog groten-deels tot stilstand. De voedselschaarste vormde sinds het begin van de Duitse bezetting het grootste probleem. Met Amerikaanse hulp werd een catastrofe vermeden: tot 1919 stuurde de *Commission for Relief in Belgium* meer dan 4 miljoen ton voedingswaren naar België, voor een totaal bedrag van circa 3,5 miljard frank. De meeste fabrieken sloten na kortere of langere tijd hun poorten. Machines en grondstoffen werden naar Duitsland gesleept. De sociale gevolgen waren dramatisch. Eind december 1915 waren er bijna 600.000 werklozen. De gezinnen van de werklozen verloren hun inkomen en zij waren niet langer in staat om het allernoodzakelijkste aan te kopen. Het Nationaal Hulp- en Voedingscomité probeerde aan de ergste noden tegemoet te komen.

Het organiseerde niet alleen de voedselbedeling, maar gaf ook financiële bijstand, kledij en brandstof en ondersteunde talrijke liefdadigheidsinitiatieven.

Niet alleen de werklozen en de behoeftigen hadden het moeilijk, ook de koopkracht van diegenen, die nog een inkomen hadden, ging voelbaar achteruit. De Duitse opeisingen, de woekerprijzen op de zwarte markt en het hamsteren van levensmiddelen leidden tot aanzienlijke prijsstijgingen. De lonen hielden geen gelijke tred met de prijzen en steeds meer mensen moesten een beroep doen op openbare steun.

Tijdens de laatste oorlogsjaren werd de voedselsituatie zo benard dat het verschil tussen armen en rijken steeds kleiner werd. Eind 1916 schoven meer dan een half miljoen mensen aan voor voedselbedeling, soepkeukens en goedkope restaurants. Zes maanden later telden de rijen meer dan drie miljoen mensen. Er was niet alleen een kwantitatief tekort aan calorieën, ook de kwaliteit van het voedsel ging sterk achteruit. Veel mensen overleefden op een dieet van brood en aardappelen, wat herinneringen oproep aan de zwarte jaren van de 19de eeuw. Een buitenlandse waarnemer beschreef het menu van een Luiks mijnwerkersgezin als volgt: "*brood, een beetje reuzel en moutkoffie voor het ontbijt; 's*

middags brood en soep van de bedeling voor de ouders en een liefdadigheidsmaaltijd voor de kinderen; 's avonds koolrapen, en brood en soep, overgebleven van 's middags'."

De toestand werd nog erger tijdens de barre winter van 1917-1918, toen het tot -15°C vroom.

Een andere maatschappelijk-politieke context

In november 1918 geloofden velen dat het einde van de oorlog een terugkeer naar de vooroorlogse situatie betekende, maar de oorlog had Europa onherkenbaar veranderd. In de meeste West-Europese landen werd tijdens of na de oorlog het algemeen enkelvoudig stemrecht voor mannen en vrouwen ingevoerd. In België werd het mannenkiesrecht zeer snel, en zonder de nodige voorafgaande grondwetswijziging, ingevoerd in 1919. (Het stemrecht voor vrouwen was, zoals bekend, een ander verhaal en kwam er pas in 1948).

De eerste naoorlogse parlementsverkiezingen zorgden voor een ware politieke aardverschuiving: de Katholieke Partij verloor de absolute meerderheid, de BWP werd de tweede partij en de liberalen werden naar de derde plaats verwezen. Homogene éénpartij-regeringen waren zo goed als onmogelijk geworden. Geen enkele partij, met uitzondering van de CVP in 1950-1954, wist nog de

absolute meerderheid te behalen. De christen-democratische vleugel van de toenmalige Katholieke Partij en de BWP maakten met name in moeilijke periodes (1918-1921, 1925-1926, 1935-1936) deel uit van de regering.

In de meeste landen nam de directe tussenkomst van de overheid in het economisch leven tijdens de oorlog aanzienlijk toe. Ook de voorbereiding van het naoorlogs herstel en de economische restauratie gebeurde onder overheidsleiding. Het was geen toeval dat bijvoorbeeld het Belgische ministerie van Economische Zaken in 1917 werd opgericht. De directe overheidsinterventies werden na afloop van het conflict aanzienlijk, maar nooit helemaal teruggedroefd.

In België kregen de huidige 'sociale partners' na de oorlog geleidelijk hun hedendaags uitzicht. De arbeidersbeweging kwam numeriek versterkt uit de oorlog. België kende na 1919 een opvallende groei van de vakverenigingen. De Syndicale Commissie, de voorganger van het ABVV, kende de meest spectaculaire groei, van 125.000 leden in 1914 tot 550.000 leden in 1939. De christelijke vakbeweging groeide eveneens, maar slaagde er voor 1940 niet in om de achterstand op de socialisten in te halen. De arbeidersbeweging stelde zich pragmatisch op, maar door haar

Het bestedingspatroon van de Gentse arbeiders in 1845

In de loop van de periode 1750-1850 verving de aardappel het (rogge)brood als belangrijkste levensmiddel van de armere bevolkingslagen in de stad en op het platteland. Deze vaststelling werd bevestigd door het Gentse artsduo Heyman en Mareska, dat in 1843-44 de uitgaven van een textielarbeidersgezin met vier jonge kinderen reconstrueerde.

Dit textielarbeidersgezin besteedde 81% van zijn wekelijkse uitgaven aan voedsel. Hun menu was eenzijdig en kwalitatief minderwaardig. De Gentse textielarbeiders aten veel brood en aardappelen, weinig of geen vlees, nauwelijks zuivelproducten, weinig of geen groenten en fruit. De levensnoodzakelijke behoeften (naast voedsel ook kledij, huishuur, verwarming en verlichting) slorpten het volledige budget op.¹

¹ HEYMAN, J., MARESKA, J., *Enquête sur le travail et la condition physique des ouvriers employés dans les manufactures de coton*. Gent, 1845, p. 105.

Wekelijkse uitgaven van een textielarbeidersgezin,
met vier kinderen, met één loon (1843-44)

uitgaven voor brood	4,62 fr.
uitgaven voor aardappelen	2,24 fr.
uitgaven voor boter	2,38 fr.
uitgaven voor koffie	0,35 fr.
uitgaven voor cichorei	0,21 fr.
uitgaven voor melk	0,21 fr.
uitgaven voor zout	0,14 fr.
uitgaven voor peper	0,03 fr.
uitgaven voor azijn	0,14 fr.
uitgaven voor karnemelk	0,16 fr.
uitgaven voor rijst	0,24 fr.
uitgaven voor bloem	0,08 fr.
uitgaven voor ajuinen	0,08 fr.
uitgaven voor kleren	0,80 fr.
uitgaven voor licht en brandstof	1,00 fr.
uitgaven voor zeep	0,22 fr.
uitgaven voor stijfsel	0,11 fr.
uitgaven voor huur	1,27 fr.
TOTAAL	14,28 fr.
gemiddeld jaarinkomen katoenarbeider	656,08 fr.
gemiddelde uitgaven op jaarbasis	742,56 fr.

	1891	1908-09
VOEDSEL		
brood	19,2	12,3
aardappelen	11	4,2
vlees	12,7	14,4
melk	1,4	2,8
eieren	1,3	1,7
boter	11	8,1
koffie	3	2,7
cichorei	0,4	0,7
azijn		
rijst		0,6
groenten	1	2,6
vis		1,4
kaas		0,9
suiker	0,4	1,1
bier	1,1	1,7
jenever		
andere	0,2	9,4
ANDERE UITGAVEN		
huur	7,5	12,4
kledij	13,3	4
licht & verwarming	7	8,2
was	0,7	2,6
vrije tijd	4,3	1
andere	4,3	7
TOTAAL	99,8	99,8

Het bestedingspatroon van de Gentse arbeiders in 1891 en in 1908-1909 (in %)

In 1891 werd de eerste grootschalige budget-enquête in België georganiseerd. Het resultaat hierboven laat zien dat het menu van de Gentse arbeidersfamilie een beetje beter en wat minder eenzijdig was dan in 1845. De Gentse arbeiders aten nog steeds veel brood en aardappelen, maar ook een beetje vlees. In 1891 gaf een arbeidersfamilie nog steeds 62.7% van haar inkomen uit aan voedsel. 88.7% van haar budget werd besteed aan levensnoodzakelijke behoeften.

De budget-enquête van 1908 werd uitgevoerd door de Britse socioloog B. Seebohm-Rowntree, in opdracht van het Britse ministerie van Handel. De resultaten werden gepubliceerd in het boek *Land and Labour. Lessons from Belgium* (Londen, 1910). De resultaten zijn opvallend gelijklopend met die van 1891: 64.6% van het inkomen ging naar voedsel, 91.8% naar de primaire behoeften. De verschillen zijn te wijten aan een andere berekeningswijze.¹

¹ SCHOLLIERS, P., *Wages, Manufacturers and Workers*, p. 170.

De broodprijs

Tijdens zijn onderzoek over de levensstandaard van de Gentse textielarbeiders werd Peter Scholliers, bij zijn pogingen om de prijs van 'een' brood te berekenen, met het ene probleem na het andere geconfronteerd. Officiële publicaties beperkten zich in het beste geval tot de graanprijzen. Pas met het verschijnen van het *Arbeidsblad/Revue du Travail* in 1896 werd de lokale broodprijs gepubliceerd (de prijs van tarwebrood vanaf 1896, van roggebrood vanaf 1902). Noch de ministeries van Landbouw of Arbeid en Tewerkstelling noch het Nationaal Instituut voor de Statistiek (NIS) konden gegevens verstrekken over de broodprijs in de 19de eeuw.

De rekeningen van Gentse instellingen, die voor andere producten een oplossing konden bieden, brachten evenmin uitkomst. Sommige rekeningen vermeldden geen aankopen van brood, andere gaven geen hoeveelheden, veel waardevol materiaal ging verloren. De enige broodprijzen voor de 19de eeuw stonden vermeld in een kleine brochure van de Samenwerkende Maatschappij Vooruit uit 1899. Maar in deze brochure werden geen gegevens vermeld in verband met de kwaliteit van het brood, m.n. wit, bruin of roggebrood. Na verschillende vergelijkingen en berekeningen slaagde Scholliers er in om de prijs van een wit brood min of meer te berekenen. *Om de reële betekenis van de broodprijs te situeren, is een verwijzing naar de hoger geciteerde bestedingspatronen aangewezen.* De evolutie van de waarde van de Belgische frank tussen het midden van de 19de eeuw en vandaag verliep niet ononderbroken, maar werd in de 20^e eeuw enkele keren brutaal onderbroken door oorlogen of devaluaties.

De prijzen van andere basisproducten zoals aardappelen, melk en boter stelden minder problemen.¹

¹ AVONDT, G., SCHOLLIERS, P., *De Gentse textielarbeiders in de 19de en 20^e eeuw. Gentse prijzen, huishuren en budgetonderzoeken in de 19^e en 20^e eeuw*. Brussel, 1977, pp. 42-52.

numerieke sterkte moesten overheid en patronaat in toenemende mate rekening houden met haar eisen.

Ook enkele oude sociale eisen van de arbeidersbeweging werden ingewilligd. De 8 urenweek en de 48 urenweek werden in de meeste West-Europese landen onmiddellijk na de oorlog ingevoerd. België aanvaardde deze maatregel pas in 1921, na hardnekkig patronaal verzet.

De naweeën van de oorlog

De Eerste Wereldoorlog maakte een einde aan de monetaire stabiliteit en de regelmatige conjuncturele evolutie van voor 1914. België kende rond de jaarwisseling 1918-1919, ten gevolge van de tegenstelling tussen een sterke geldexpansie en de zeer lage binnenlandse productie, een hoge inflatie. Het prijsniveau lag in 1918, afhankelijk van wat men kocht, vijf à tien maal hoger dan in 1914. Alle oorlogvoerende landen moesten trouwens afrekenen met een galopperende inflatie, op dat moment een weinig gekend fenomeen.

Het duurde verschillende jaren vooraleer de Europese economieën zich herstelden. In vergelijking met de 'regelmatige' periodieke crises van voor 1914 maakte de conjunctuur rare bokkensprongen. In 1919-1920 was er een hevige, maar zeer kortstondige economi-

sche boom, die vooral het gevolg was van de wederopbouw en het aanleggen van nieuwe voorraden. In de herfst van 1920 stagneerde de economie in West-Europa: de vraag daalde en de werkloosheid steeg. De conjunctuur hervatte zich enigszins in de zomer van 1921. Eind 1923 overschreed bijvoorbeeld de Belgische industriële productie het niveau van 1913.

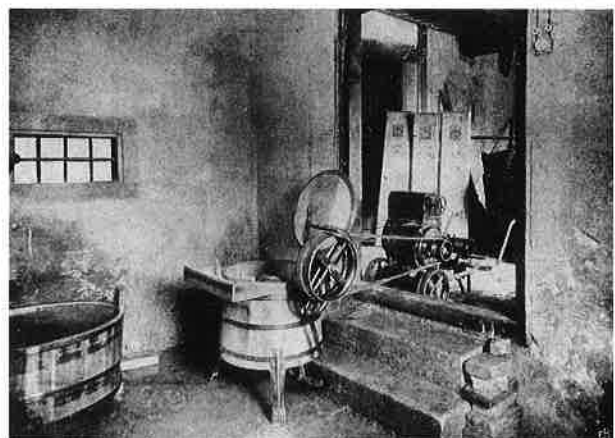
Door de monetaire ontwrichting van de jaren 1920-1925 hielden ook muntontwaarding en inflatie aan. In België stabiliseerde de monetaire situatie zich pas in 1926, na een forse devaluatie: de frank werd gedevalueerd tot één zevende van zijn vooroorlogse waarde.

De prijsindex en de levensduurte

Vergelijkingen inzake lonen en prijzen tussen de voor- en de naoorlogse periode zijn, om verschillende redenen, nagenoeg onmogelijk. De maatschappelijke context was daarvoor te zeer veranderd: alhoewel er nog geen sprake was van een veralgemeende sociale bescherming werden de scherpe kantjes van het rauwe *laissez faire* kapitalisme uit de 19de eeuw langzaam afgerond. Begin 1920 werd, onder de socialistische minister van Arbeid Joseph Wauters, de index van de kleinhandelsprijzen ingevoerd. De arbeidersbeweging eiste sinds de lente van 1919 maatregelen om het verlies aan koopkracht ten

Alhoewel in de reclame al vóór de Tweede Wereldoorlog huishoudelijke taken als verbeterbaar aangekondigd werden, was de realiteit anders, zelfs in de steden. Vele arbeiders- en boerengezinnen moesten soms nog tot 1958 'moderne' huishoudtoestellen op gas of elektriciteit (verwarming, wasmachine, ijskast, stofzuiger) ontberen. Boven: publiciteit voor goedkope producten om huisvrouwen 'moderne' was- en strijktechnieken aan te leren (eind jaren 1930). Onder: Een 'mechanische' wasmachine op het platteland (Interbellum).

(Verzameling MIAT)

Boven: functioneel comfort naar Amerikaans model introduceerde zich eind jaren 1930 in de Vlaamse woning via de keuken en de badkamer. Onder: toonzaal voor kolen- en gasvuren anno 1937 – illustratie van de verbeterde comfortmogelijkheden vóór de Tweede Wereldoorlog, die echter distributie-vertragend zou werken.

(Uit: *Perspectives. Revue d'Architecture et des Arts d'Intérieur*. October 1937. Verzameling MIAT)

opzichte van 1914 te compenseren. Zij vroeg dat er ook een manier werd gevonden om de stijging van de levensduur te 'meten'. In het woelige sociale klimaat van 1919-1920 werd deze eis ernstig genomen en de prijsindex werd ingevoerd. De samenstelling van de goederenkorf was nog sterk beïnvloed door de vooroorlogse periode. Zo werden er te veel voedingswaren, kledij en verwarmings- en verlichtingskosten in rekening gebracht. De uitgaven voor de woning werden dan weer onderschat (de huurprijs ontbrak!). Sommige goederen (de bolhoed, de opstaande kraag, klompen ...) waren verouderd, en algemeen was de index zeer sterk op mannen gericht (er was geen aandacht voor de kledij van vrouwen en kinderen).

Vanaf de lente van 1920 gebeurde ook de loonvorming in verschillende industrietakken op een volledig verschillende wijze dan voor 1914. Voor de oorlog werd het loon in de meeste gevallen bepaald door eenzijdige beslissingen van de werkgever, die daarbij vooral rekening hield met de toestand van zijn sector en zijn bedrijf. Na 1920 werd de loonstrijd steeds minder uitgevochten in de fabriek of op straat, maar in toenemende mate aan de onderhandelingstafel. Het loonniveau werd vastgelegd in collectieve arbeidsovereenkomsten. Om de koopkracht, en dus de sociale vrede, veilig

te stellen werden de lonen gekoppeld aan het indexcijfer.

De economie kende in de jaren 1926-1929 een nieuwe bloeiperiode, al deelden niet alle Europese landen in even grote mate in deze expansie. Vooral de autoassemblage, de elektrische constructie en de voedingsnijverheid kenden een aanzienlijke groei. Loonsverhogingen en een nagenoeg volledige tewerkstelling tussen 1928-1930 leidden tot een voelbare stijging van de koopkracht en de levensstandaard. Er werd minder brood, aardappelen, rundvlees, spek, vet en eieren gegeten. Voedingsmiddelen zoals verse vis, kaas, kalfsvlees, verse groenten en fruit, koekjes en chocolade en kaas, waarvan men voor 1914 enkel kon dromen, verschenen op tafel. Deze gegevens worden ook bevestigd door de verkoopcijfers van de coöperatieven.

De crisisjaren

Lang duurde deze welvarende periode niet. De economische crisis, die zich in België vanaf 1931 liet voelen, had voor grote delen van de bevolking werkloosheid, dalende inkomsten en een forse daling van de koopkracht voor gevolg. Het levensniveau van de meest direct getroffen, met name de werklozen, sommige middenstanders en ambtenaren, die met loonverlies moesten afrekenen, daalde sterk. De gemiddelde levensstandaard heeft voor

1940 nooit meer het niveau van de jaren 1926-1929 bereikt en bleef ook in de jaren 1940, na afloop van de Tweede Wereldoorlog, laag. Het aantal ingeschreven volledig werklozen, dat in mei 1929 slechts 2.382 bedroeg, groeide aan tot 117.519 in december 1930 en bereikte in januari 1935 een piek van 223.000. Uit besparingsoverwegingen daalde de gemiddelde dagvergoeding van de werklozen met de helft tussen 1929 en 1932. Door de beruchte maatregelen van juli 1932 en mei 1933 werden velen uit de werkloosheid geschrapt. Het totale aantal werklozen lag uiteraard nog veel hoger, want een algemene verzekering tegen werkloosheid was in de jaren 1930 niet verplicht.

Hoe overleefden de werklozen der crisis? Met honger, pijn en moeite, zoals een enquête over hun voedselpakket uit 1932 aangaf. De gezinsleden van de werklozen verbruikten gemiddeld 2080 kcal per dag, wat overeen kwam met het verbruik van een arbeidersgezin met een behoorlijk inkomen uit het midden van de 19de eeuw. Bijna alle werklozenfamilies en gezinnen met een verminderd inkomen bespaarden op kledij, schoenen en de woning. Sommige gezinnen bespaarden ook op voeding en aten minder vlees. Zij gingen naar de gemeentelijke kantines of kochten op krediet bij kruidenier,

bakker en beenhouwer. Andere gezinnen hadden het bijzonder moeilijk om recent verworven voedingsgewoonten, met name het eten van vlees, op te geven en bespaarden op alles, behalve op voeding.

Na de Tweede Wereldoorlog

De periode 1950-1970 kende weinig opvallende conjuncturele schommelingen en viel op door een aanzienlijke monetaire stabiliteit. De Keynesiaanse opvattingen werden in West-Europa op grote schaal toegepast: de actieve overheidsinterventie was gericht op volledige tewerkstelling, het handhaven van de sociale welvaart en het behoud van de koopkracht. In de meeste West-Europese landen werden, naast de welvaartsstaat en de gezondheidszorg, ook de structuren voor sociaal overleg uitgebouwd.

De uitbouw van de naoorlogse welvaartsstaat in de meeste West-Europese landen creëerde niet alleen een sociaal vangnet, de uitbreiding van de sociale zekerheid garandeerde ook de bescherming van de koopkracht van de meerderheid van de bevolking. De reële lonen groeiden vooral in de jaren 1964-1973, na 1973 werden de nominale loonsstijgingen te niet gedaan door de hoge inflatie. Steeds meer vrouwen gingen in de jaren 1965-1974 in West-Europa buitens-

huis werken, zodat veel gezinnen over een dubbel inkomen beschikten. De lonen werden daarnaast, door de uitbouw van de sociale zekerheid, aangevuld met kinderbijlagen, vakantie-toelagen, eindejaarspremie en zo meer. Ouderdomspensioenen, ziekte- en invaliditeitsvergoedingen en werkloosheidsuitkeringen mochten dan in sommige gevallen bescheiden zijn, zij lieten toch ruimte voor andere dan de basisbehoeften. De algemene stijging van de inkomens leidde vooral na 1960 tot het ontstaan van de moderne consumptiemaatschappij, het levenspeil in West-Europa bereikte stilaan een 'Amerikaans' niveau. Duurzame consumptie- en luxe goederen kwamen binnen het bereik van de meerderheid van de bevolking, de huisvesting werd luxueuzer, het huishoudelijk comfort steeg aanzienlijk. De distributiesector verwierf zijn hedendaags uitzicht, met super- en hypermarkten aan de rand van de steden. Er ontstonden nieuwe 'behoeften' inzake mode, cultuur, ontspanning, sport, toerisme, buitenlandse reizen ... De reclame-industrie, die op deze al dan niet reële behoeften inspeelde, kende eveneens een enorme groei. De overheid droeg via de verbetering en uitbreiding van het openbaar vervoer, het onderwijs en de volwassenenvorming op haar beurt bij tot een verhoging van het levensniveau. Op het

einde van de jaren 1960 werd in West-Europa 30 % van het budget besteed aan voedsel, 11 % aan kleding, 10 % aan wonen, 10 % aan duurzame consumptiegoederen. Het aandeel van voedsel en kleding, in de meer elementaire betekenis, in het totale uitgavenpatroon is na 1945, en vooral na 1960, voortdurend gedaald.

Tussen januari 1961 en januari 1962 werd het eerste naoorlogse budgetonderzoek uitgevoerd bij gezinnen, waarvan de kostwinner respectievelijk arbeider, bediende of niet-actief (gepensioneerde, werkloos, student ...) was. De resultaten van dit gezinsbudgetonderzoek werden gepubliceerd in de reeks 'Statistische en econometrische studiën' van het Nationaal Instituut voor de Statistiek (NIS).

Het onderzoek van het consumptiepatroon, aan de hand van de nauwkeurig bijgehouden huishoudboekjes van 2.760 gezinnen, is bijzonder gedetailleerd. Het sterk gestegen aantal rubrieken weerspiegelt de gestegen levensstandaard. Zo worden niet minder dan 17 brood- en meelproducten vermeld en 27 vleessoorten. De afdeling 'voedingsmiddelen' mag dan zeer uitgebreid zijn, ook de rubrieken kledij, duurzame huishoudartikelen en woningonderhoud krijgen ruime aandacht. Opvallend is trouwens de aanwezigheid van een zeer gedetailleerde

rubriek 'vrijtijdsbesteding, hotels, restaurants, cafés'.

Tussen maart 1973 en maart 1974 werd een nieuwe budgetenquête georganiseerd. In vergelijking met 1962 was de levensstandaard flink vooruitgegaan. De vergelijking tussen beide enquêtes laat de invloed van de *Golden Sixties* op het inkomen, de koopkracht en de levensstandaard duidelijk zien. Het reële inkomen van de ondervraagde gezinnen was nagenoeg verdubbeld. Deze opvallende stijging was niet alleen een gevolg van een hoger reëel inkomen van de kostwinner, maar ook aan het feit dat de echtgenote in veel gevallen meewerkte. Toch vergt het tijdstip van onderzoek enige toelichting. Toen het onderzoek begon, in maart 1973, was de economie licht oververhit, maar was er nog geen sprake van enige terugval. Bij het einde van het onderzoek, in maart 1974, was de situatie ingrijpend veranderd. In oktober 1973, tijdens de vierde Israëliisch-Arabische oorlog, kondigden de Arabische olieproducenten een petroleumembargo af voor dié landen, die Israël uitdrukkelijk steunden. De prijzen van ruwe aardolie verviervoudigden. De gevolgen lieten zich snel voelen: de stijging van de olieprijs remde de consumptie

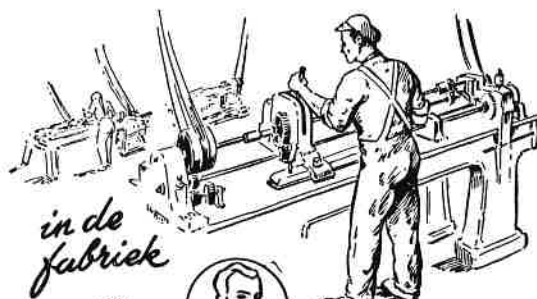
en de economische groei af, de werkloosheid steeg snel en de inflatie was letterlijk in de portefeuille merkbaar. In België bijvoorbeeld bedroeg de inflatie in 1972 5,4%, in 1973 7%, in 1974 12,7%, in 1975 12,8%. Ten opzichte van de koppeling van de lonen aan de index bleef de koopkracht voorlopig gehandhaafd.

We onderlijnden reeds dat het relatief aandeel van voedingsmiddelen en andere levensnoodzakelijke producten in het gezinsbudget afneemt naarmate het inkomen stijgt. Bovenstaande enquêtes bevestigen deze vaststelling. In 1961, bij het begin van de *Golden Sixties*, gaven arbeidersgezinnen nog bijna 36% van hun inkomen aan voedsel uit, bedienden 27% en niet-actieven 34%. Dit aandeel was in 1974 gedaald tot respectievelijk 24,7%, 17% en 24%. De uitgaven aan kledij, schoenen en dergelijke blijven stabiel. Door de stijgende welvaart gingen de gezinnen een steeds belangrijker deel van hun inkomen besteden aan wooncomfort, de personenwagen, vakantie en ontspanning. De auto toonde zich in 1974 wel bijzonder dorstig. Ten gevolge van de olieschok en de sterk gestegen benzineprijzen verdubbelden de kosten voor 'persoonlijk vervoer' tussen 1961 en 1973-74.

De tol van de vooruitgang in de jaren 1950: sneller, harder en efficiënter werken draaglijk gemaakt met middeltjes tegen hoofdpijn en stress (boven).

Beter betaalde jobs, aangenamer leef- en werk-omstandigheden en ...reclame! (Onder: spinsters met reclame auto Pontiac – 'steeds de juiste tijd' - voor de burelen van La Lys)

(Verzameling MIAT)

In de fabriek onderscheidt hij zich door ambitie in en geestdrift voor de zwaarste arbeid.

Op het bureel kan de lastigste opgave hem niet ontzenuwen.

Thuis kent hij geen humeurgrillen of buien van zwartgalligheid.

Geen wonder, hij heeft immers voortdurend geloof in de

Poeders D' MANN

die maag en lever vrijwaren tegen alle kwalen.

(Bestaat insgelijks onder de vorm van cachetten en tabletten)

LABORATORIUM VAN D' MANN - ANTWERPEN

PROCENTUELE VERDELING VAN HET VERBRUIK IN 1961 EN 1973-74

	ARBEIDERS		BEDIENDEN		NIET-ACTIEVEN	
	1961	1974	1961	1974	1961	1974
Voedingsmiddelen	35,8	24,7	26,9	16,9	34,2	24,1
Dranken	2,3	3	2,5	2,7	2,8	3,1
Tabakswaren	1,9	1,5	1,6	1	1,7	1,1
Kledij, schoenen e.d.	11,1	10,7	11,1	10,1	8,3	8,6
Huur, verwarming, water, elektriciteit	17,8	18,7	19,4	20,2	22,5	25,5
Duurzame huishoudartikelen	6,4	9,3	6,5	9,2	4	5,8
Persoonlijk vervoer	4,3	10,2	6,8	12,5	3,3	7,5
Gemeenschappelijk vervoer	1,9	1,2	2,2	1,4	2,1	1,4
Vrije tijdsbesteding	6,9	9,9	8,3	12,2	7,6	10,1
Andere	11,6	10,8	14,7	13,8	13,5	12,8
TOTAAL	100	100	100	100	100	100

Bron: Het gezinsbudgetonderzoek 1973-1974 (*Statistische Studiën*, nr. 38, 1975, p. 41)

DE EVOLUTIE VAN DE BELGISCHE BEVOLKING, 1830-1947

De evolutie van de Belgische bevolking, 1830-1947	
1831-1846	4.337.196
1847-1856	4.529.460
1867-1880	5.520.009
1891-1900	6.693.548
1911-1920	7.465.782
1931-1947	8.512.195

Bron: www.fgov.be

26 DE BEVOLKINGSEVOLUTIE IN DE BELGISCHE PROVINCIES (1806-1987)

	1806	1856	1880	1900	1930	1987
Oost-Vlaanderen	574.000	774.000	878.000	1.035.000	1.151.000	1.328.000
West-Vlaanderen	491.000	600.000	660.000	810.000	901.000	1.092.000
Antwerpen	285.000	438.000	583.000	825.000	1.174.000	1.585.000
Limburg	129.000	190.000	208.000	242.000	366.000	734.000
Brabant	432.000	761.000	998.000	1.281.000	1.699.000	2.219.000
Henegouwen	472.000	788.000	1.003.000	1.134.000	1.266.000	1.274.000
Luik	293.000	499.000	658.000	843.000	965.000	990.000
Namen	144.000	286.000	323.000	352.000	355.000	413.000
Luxemburg	124.000	194.000	209.000	221.000	221.000	225.000
TOTAAL	2.944.000	4.530.000	5.520.000	6.743.000	8.098.000	9.860.000

Bron: Chris Vandenbroeke, *Demografie*, (NEVB, I, 1998, p. 904).

Bibliografie

- ART, J., BAERTEN, J., e.a., *Geschiedenis van de kleine man*. Brussel, BRT-Open School, 1979.
- DEJONGH, G., SEGHERS, Y., *Een kleine natie in mutatie. De economische ontwikkeling van de Zuidelijke Nederlanden/België in de eeuw 1750-1850*, in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, jg. 114, 2001, 2, pp. 171-194.
- DENECKERE, G., *Sire, het volk mort. Sociaal protest in België, 1831-1918*. Gent, AMSAB en Hadewijch, 1997.
- DE WAELE, M., *Een overzicht van de economische geschiedenis*. Diepenbeek, LUC, 1996-1997.
- DE WITTE, P., *Alles is omgekeerd. Hoe de werklieden vroeger leefden, 1848-1918*. Geannoteerd en van een nawoord voorzien door Helmut Gaus en Guy Vanschoenbeek. Leuven, Kritak, 1986.
- Enquête sur l'industrie linière. Rapport de la Commission. Explorations à l'étranger*. Brussel, 1841. (Minister van Binnenlandse Zaken, Directie van Handel en Nijverheid.)
- Het gezinsbudgetonderzoek, 1961*. Brussel, NIS, Statistische en Econometrische Studiën, nr. 5, 1963.
- Het gezinsbudgetonderzoek, 1973-74*. Brussel, NIS, Statistische en Econometrische Studiën, nr. 38, 1975.
- Het gezinsbudgetonderzoek, 1995-96*. Brussel, NIS, Statistische en Econometrische Studiën, 1999.
- HEYMAN, J., MARESKA, J., *Enquête sur le travail et la condition physique et morale des ouvriers employés dans les manufactures de coton à Gand*. Gent, F. & E. Gyselincx, 1845.
- SCHOLLIERS, P. (ed), *De Gentse metaalbewerkers in de 19de eeuw. De enquête van L. Varlez*. Brussel, VUB, Centrum voor Sociale Geschiedenis, 1985.
- SCHOLLIERS, P., *Loonindexering en sociale vrede. Koopkracht en klassenstrijd in België tijdens het interbellum*. Brussel, VUB, Centrum voor Sociale Geschiedenis, 1985.
- SCHOLLIERS, P., *Arm en rijk aan tafel. Tweehonderd jaar eetcultuur in België*. Berchem & Brussel, EPO & BRTN-Instructieve Omroep, 1993.
- SCHOLLIERS, P., *Wages, Manufacturers and Workers in the 19th-Century Factory. The Voortman Cotton Mill in Ghent*. Oxford & Washington, Berg, 1996.
- VANDENBROEKE, C., *Sociale geschiedenis van het Vlaamse volk*. Beveren & Nijmegen, 1981.
- VANDENBROEKE, C., *Demografie*, in: *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Tielt, Lannoo, I.
- VAN DEN EECKHOUT, P., SCHOLLIERS, P., *Geld in 't laatje. Arbeid en inkomen van Gentse arbeidersgezinnen ca. 1900*, in: *Arbeid in veelvoud. Een huldeboek voor Jan Craeybeckx en Etienne Scholliers*. Brussel, VUB-Press, 1988, pp. 192-213.
- VARLEZ, L., *Les salaires dans l'Industrie Gantoise*, dl. I, *l'Industrie Cotonnière*, en dl. II, *l'Industrie de la Filature du Lin*, Ministère de l'Industrie et du Travail. Office du Travail. Brussel 1901.

Voetnoten

- ¹ Aardappelen werden geïntroduceerd in het Europese voedingspatroon op het einde van de 17de eeuw, toen naar alle waarschijnlijkheid de eerste aanplantingen gebeurden. In de loop van de 18de eeuw raakte de aardappel in heel Vlaanderen verspreid.
- ² In de 19de eeuw had Voortman een slechte reputatie vanwege feitelijke loonsverlaging (zo werd de lengte van de stukken, bepalend voor het stukloon, niet altijd correct gemeten), boetes, hoge aangerekende kosten voor werktuigen en olie en bijdragen tot het ziekenfonds. Vanaf 1890 werd het verschil tussen het bruto- en het nettoloon kleiner. De boetes en de onkosten, met uitzondering van de bijdragen tot het ziekenfonds, verminderden sterk.
- ³ De betere kennis van het aantal behoeftigen is een gevolg van de reorganisatie van de armenzorg sinds het midden van de 18de eeuw. Een eerste hervorming kwam er in de jaren 1760, toen de talrijke private caritatieve instellingen voortaan op een meer gecentraliseerde wijze werden uitgebouwd. Tijdens de Franse periode werden Burgerlijke Godshuizen (hospitaal en gestichten) en Burelen van Weldadigheid (hulp aan gezinnen en particulieren) opgericht. Deze hervorming bleef van kracht tot 1925, toen Godshuizen en Burelen werden vervangen door de Commissie van Openbare Onderstand.

“De Internationale Jaarbeurs der Vlaanderen heeft in de 25 jaar van haar bestaan onze bevolking weten te wennen aan de hogere levensstijl, passend bij de nieuwe, sedert de tweede wereldoorlog steeds verder ontwikkelde situatie” (promotie-tekst 1971). De drukbezochte jaarbeurzen promootten bij vele Vlaamse arbeiders modern (woon)comfort. Een steeds groter deel van het gezinsbudget werd na Expo 1958 daaraan besteed.

(IJV-stand “De Europese Woning” in: Gent Werkt, 1971. Verzameling MIAT)

De democratisering van het stemrecht

België kreeg in 1831 een moderne, liberale grondwet en koesterde de burgerlijke vrijheden, maar het was geen moderne democratie. Op een bevolking van 4 miljoen mensen hadden ongeveer 46.000 mannen kiesrecht.

Ten gevolge van de februarirevolutie van 1848 daalde de kiescijns tot het grondwettelijk minimum. Het aantal kiezers steeg tot 79.000.

De eerste grondwetsherziening van 1893 schafte het cijnskiesrecht af en voerde het meervoudig mannenstemrecht in. Alle mannelijke burgers van 25 jaar en ouder kregen één stem, maar sommigen kregen er één of twee stemmen bij. Drie stemmen was het maximum. De grondwetsherziening van 1893 voerde ook de stemplicht in.

Bij de eerste parlementsverkiezingen bij algemeen meervoudig mannenstemrecht van 1894 steeg het aantal kiezers van 136.700 tot 1.370.600. De samenstelling van de Kamer veranderde radicaal. De socialisten deden hun intrede in het Parlement en behaalden meteen 28 Kamerzetels, allen in Wallonië. Ook de Gentse socialistische leider Edouard Anseele, de enige Vlaamse verkozenen voor de Belgische Werklieden Partij (BWP), werd in Luik verkozen.

Onmiddellijk na de Eerste Wereldoorlog, en zonder voorafgaande grondwetsherziening, werd het algemeen mannenstemrecht (één man, één stem) ingevoerd. De eerste naoorlogse parlementsverkiezingen betekenden een regelrechte politieke aardverschuiving: de katholieke partij verloor haar absolute meerderheid, de BWP werd de tweede partij en de liberalen werden naar de derde plaats verwezen. Homogene éénpartijregeringen werden zo goed als onmogelijk.

“Zullen wij moeten wachten totdat de vrouwen van Zoeloeland stemrecht krijgen, opdat wij ook zouden mogen stemmen?” riep een moegetergde Isabelle Blume (BWP) in 1945 in de Kamer. De vrouwen kregen in juli 1948 tenslotte stemrecht bij wetgevende verkiezingen, maar hun actieve deelname aan het politieke leven bleef gedurende vele decennia zeer beperkt. Tussen 1949 en 1971 schommelde het aantal vrouwelijke parlementsleden tussen 2 en 4 %.¹

¹ Zie o.a. LUYKX, T., *Politieke geschiedenis van België*, Amsterdam en Brussel, 1973; WITTE, E., CRAEYBECKX, J., MEYNEN, A., *Politieke geschiedenis van België. Van 1830 tot heden*. Antwerpen, 1990; VAN MOLLE, L., GUBIN, E (eds), *Vrouw en politiek in België*. Tielt, 1998.

De uitgaven van de Belgische werknemers in 1961 en 1973-1974

In 1961, bij het begin van de *Golden Sixties*, gaven arbeidersgezinnen nog bijna 36% van hun inkomen uit aan voedsel, bedienden 27% en niet-actieven 34%. Dit aandeel was in 1974 gedaald tot respectievelijk 24,7%, 17% en 24%. De uitgaven voor kledij, schoenen e.d. bleven stabiel.

In 1845 aten arbeidersgezinnen 'brood', in 1961 was de keuze aan 'brood, meel en andere producten op basis van graangewassen' zeer uitgebreid: 'brood, tarwebroodjes, boterkoeken en croissants, droog gebak, pasteigebak en taartjes, koekjes en speculoos, peperkoek, beschuiten, deegwaren, meel, rijst en rijstvlokken, havervlokken en havermout, tapioca en zetmeelhoudende producten'. 'Vlees' was voor de armere bevolkingslagen in de 19de eeuw synoniem van spek, ingewanden, *schellekens* en ander 'minderwaardig' vlees. In 1961 was de keuze zeer gevarieerd: 'rundvlees, kalfsvlees, varkensvlees, schaaps- en lamsvlees, paardenvlees, gehakt, verse worsten, lever, hart, hersenen, tong en nieren, varkenspoten, -oren en beenderen, spek, gerookte hesp, droge worst, leverpastei, gerookt of gezouten vlees, braadkip, soepkip, tamme konijnen, wild, klaargemaakt vlees en klaargemaakte vleesgerechten'. Tot in het begin van de 20ste eeuw bleef er nauwelijks geld over op het gezinsbudget voor andere dan levensnoodzakelijke behoeften. In de enquête van 1961 is er een uitgebreide en zeer gedetailleerde rubriek 'Vrije tijdsbesteding, hotels, restaurants, cafés', met als afdelingen 'vermakelijkheden', 'hotels, restaurants, cafés, vakanties en uitstappen' en 'andere ontspanning'.¹

¹ *Het gezinsbudgetonderzoek 1973-1974. Statistische Studiën*, nr. 38, 1975, p. 41. (NIS, Economische Zaken))

	ARBEIDERS		BEDIENDEN		NIET-ACTIEVEN	
	1961	1974	1961	1974	1961	1974
Voedingsmiddelen	35,8	24,7	26,9	16,9	34,2	24,1
Dranken	2,3	3	2,5	2,7	2,8	3,1
Tabakswaaren	1,9	1,5	1,6	1	1,7	1,1
Kledij, schoenen e.d.	11,1	10,7	11,1	10,1	8,3	8,6
Huur, verwarming, water, elektriciteit	17,8	18,7	19,4	20,2	22,5	25,5
Duurzame huishoudartikelen	6,4	9,3	6,5	9,2	4	5,8
Persoonlijk vervoer	4,3	10,2	6,8	12,5	3,3	7,5
Gemeenschappelijk vervoer	1,9	1,2	2,2	1,4	2,1	1,4
Vrije tijdsbesteding	6,9	9,9	8,3	12,2	7,6	10,1
Andere	11,6	10,8	14,7	13,8	13,5	12,8
TOTAAL	100	100	100	100	100	100